

Eudokia'daki Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı Geleneğinde Ötekilerin İzleri

Ayça Elalmış

0000-0001-9147-2967

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Tokat, Türkiye

ror.org/01rpe9k96

ayca.elalmis@gop.edu.tr

Öz

Osmanlı Dönemi'nde Ermeni Apostolik Kilisesi hiyerarşisinde Eparkhia Eudokia'nın merkezi olan Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'nın geleneğine göre manastırın kurucuları Surp Tateos, Surp Partoğimeos ve Surp Antreas adlı havarilerdir. Manastırın Surp Antreas tarafından kurulmuş olması, onun öncesinde bir Rum (Yunan) kuruluşu olma ihtimalini akla getirmektedir, çünkü Ermenilerde Surp Tateos ve Surp Partoğimeos'un sahip olduğu vasıf ile Rumlarda Surp Antreas'ın sahip olduğu vasıf aynıdır. Bu makalenin konusu, Ermeni manastırının geleneğinde manastırın kuruluşuna dair anlatının neden öteki toplum olan Rumlardan izler taşıdığıdır. Makalenin amacı ise gerçek gerçeklikten izler taşıyan tasarlanmış gerçeklik olarak ele alınacak kuruluş anlatısında neden böyle bir bağ olduğu sorusunu analiz etmektir. Eudokia'daki bu manastırın kuruluş anlatılarında söz edilen etnik grupların kimlik unsurlarının analizinde Max Weber, Everett Cherrington Hughes ve Fredrik Barth'ın etnik grup tanımları temel alınmakta; bu tanımlara ek olarak kolektif siyasal eylem sonucu ortaya çıkan etnik grubun ötekini tanımlayıp kendi tanımının sınırlarını oluşturduktan sonra etnik kimlik unsurlarının bir kısmını doğrudan kendisini oluşturan gruplardan aldığı, bir kısmının ise tasarlandığı kuramı ortaya atılmaktadır. Eudokia'daki grupları daha iyi tanımlayabilmek için Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'nın bulunduğu bölgenin antik dönemden bu yana idari ve dini sınırları incelenmiş; özellikle Rum Ortodoks Kilisesi ve Ermeni Apostolik Kilisesi'nin kent hiyerarşilerindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Manastır geleneğinin ötekiden izler taşıyabilmesi için kimlik unsurlarından en az birinin ortak olması gerektiği tezinden hareketle, bu sınırlar içerisindeki Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'nın kuruluş anlatısında, etnik kökenini ve dini inancını Rum Ortodokslardan, dilini ise öteki olarak tanımladığı Ermenilerden alan Hay-Horomlar olarak adlandırılan grubun önemli bir rol oynamış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu görüşün en önemli kanıtı, bu manastırın muhtemelen eskiden bağlı olduğu Rum manastırının bulunduğu Geksi'de Ermenilerin yaşadığının belirtilmesidir. Anlatı tasarlanırken ortak atalar inancı da etkili olmuştur. Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'nın Rumlardan ve Ermeniler arasında el değiştirmesiyle ilgili olarak Arşag Alboyacıyan, bunun en erken XI. veya XII. yüzyılda, Dânişmend veya Selçuklu Sultanı'nın izniyle gerçekleşmiş olabileceğini öne sürer. Gelenekteki bu anlatıya bakılırsa, Dânişmendliler veya Selçuklular öteki olsa bile, Ermeniler muhtemelen onlarla kendilerini ayıran sınırları net bir şekilde belirlememişlerdir.

Anahtar Kelimeler

Din Sosyolojisi; Eudokia; Etnik Kimlik Unsurları; Öteki; Hay-Horomlar; Dânişmendliler

Öne Çıkanlar

- Eudokia'daki Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı anlatısındaki etnik gruplar, kimlik unsurlarının bazılarını onu oluşturan gruplardan direkt alırken, bazılarını da tasarlar.
- Geleneğin ötekenden iz taşınması için kimlik unsurlarından en az birinin ötekiyle ortak olması gerekir.
- Manastır geleneğinin iz taşınması, etnik köken ve dini inancını Rum Ortodokslardan, dilini ise öteki olarak tanımladıkları Ermenilerden alan Hay-Horomların varlığı ile de açıklanabilir.
- Manastırın Rumlar ve Ermeniler arasında el değıştirme anlatısı, Ermenilerin öteki olarak tanımladıkları Dânişmendliler ve Selçuklularla ile olan ortak atalar inancının izlerini taşır.
- Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'nın bulunduğu alan ve çevresi, hem Rum Ortodoks Kilisesi'nin hem de Ermeni Apostolik Kilisesi'nin kent hiyerarşilerinde önemli bir yere sahiptir.

Atıf Bilgisi

Elalmış, Ayça. "Eudokia'daki Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı Geleneğinde Ötekilerin İzleri". *Eskiyeni* 56 (Mart 2025), 37-66.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1565786>

Makale Bilgileri

<i>Geliş Tarihi</i>	12 Ekim 2024
<i>Kabul Tarihi</i>	21 Şubat 2025
<i>Yayın Tarihi</i>	25 Mart 2025
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - intihal.net
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Finansman</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Traces of Others in the Tradition of the Monastery of Saint Joachim-Saint Anne in Eudokia

Ayça Elalmış

0000-0001-9147-2967

Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Science and Letters, Department of Art History, Tokat, Türkiye
ror.org/01rpe9k96
ayca.elalmis@gop.edu.tr

Abstract

The tradition of the monastery of Saint Joachim-Saint Anne, which was the centre of Eparkhia Eudokia in the hierarchy of the Armenian Apostolic Church's hierarchy during the Ottoman period, hold that the monastery was founded by the apostles Saint Thaddeus, Saint Bartholomew and Saint Andrew. The hypothesis that the monastery was preceded by a Greek foundation is substantiated by the Armenian attributes of Saint Thaddeus and Saint Bartholomew identical to the Greek attribute of Saint Andrew. The subject of this article is rationale behind the Armenian monastic tradition incorporation of the Greek community's narrative in the monastery's founding. The objective of the study is to analyse the question of why there is such a connection in the founding narrative, which will be treated as a designed reality with traces of real reality. The definitions of ethnic groups by of Max Weber, Everett Cherrington Hughes and Fredrik Barth are taken as the basis for analysing the identity elements of the ethnic groups mentioned in the foundation narratives of this monastery in Eudokia. In addition to these definitions, the theory that the ethnic group that emerges as a result of collective political action, after defining the other and establishing the boundaries of its own definition, takes some of the elements of ethnic identity directly from the groups that constitute it, and some of them are designed is put forward. In order to provide a more precise definition of the groups in Eudokia, the administrative and religious boundaries of the region Monastery of Saint Joachim-Saint Anne is located have been analysed since antiquity; especially the place of the Greek Orthodox Church and the Armenian Apostolic Church in the city hierarchies has been tried to be revealed. the hypothesis the monastic tradition must bear traces of the other, at least in terms of one common element of identity suggests that the group known as Hay-Horoms, who derived their ethnic origin and religious beliefs from the Greek Orthodox and their language from the Armenians, whom they defined as the other, played an important role in the establishment narrative of the monastery of Saint Joachim-Saint Anne within these borders. The most compelling evidence for this assertion is the documented presence of Armenians in Geksi, where the Greek monastery, to which this monastery was probably formerly attached, was located. The shared belief in common ancestors also had a significant influence on the construction of the narrative. Concerning the exchange of the monastery of Saint Joachim-Saint Anne between Greeks and Armenians, Arshag Alboyadjian proposes that this may have occurred in the XIth or XIIth century at the earliest, with the consent of the Dānishmend or Seljuk Sultan. Even if the Dānishmendids or Seljuks were the other, judging by this narrative in the tradition, Armenians probably did not clearly define the boundaries that separated them from them.

Keywords

Sociology of Religion; Eudokia; Elements of Ethnic Identity; The Other; Hay-Horoms; Danishmendids

Highlights

- The ethnic groups in the narrative of the monastery of Saint Joachim-Saint Anne in Eudokia receive some elements of identity directly from their constituent groups, while others are designed.
- For tradition to bear traces of the other, at least one of the elements of identity must be common with the other
- The traces of the monastic tradition can also be explained by the presence of the Hay-Horoms, whose ethnic origin and religious beliefs are derived from the Greek Orthodox and whose language is derived from the Armenians, whom they define as the other.
- The narrative of the monastery changing hands between Greeks and Armenians bears traces of the common ancestral beliefs of Armenians with the Dânishmendans and Seljuks, whom they defined as the other.
- The area where the monasteries of Saint Joachim-Saint Anne and its surroundings have an important place in the urban hierarchies of both the Greek Orthodox Church and the Armenian Apostolic Church.

Citation

Elalmış, Ayça. “Traces of Others in the Tradition of the Monastery of Saint Joachim-Saint Anne in Eudokia”. *Eskiyeni* 56 (March 2025), 37-66.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1565786>

Article Information

<i>Date of submission</i>	12 October 2024
<i>Date of acceptance</i>	21 February 2025
<i>Date of publication</i>	25 March 2025
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı, Osmanlı döneminde Ermeni Apostolik Kilisesi hiyerarşisinde Eparkhia¹ Eudokia'nın merkezidir.² Gelenek Eudokia'daki Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'nın kurucularının Surp Tateos ve Surp Partoğimeos ile benzer bir biçimde Surp Antreas adlı havariler olduğunu ileri sürer.³ Surp Antreas tarafından kurulmuş olma geleneği, manastırın öncesinde bir Rum (Yunan)⁴ kuruluşu olduğu olasılığını düşündürür; çünkü Ermenilerde Tateos ve Partoğimeos'un sahip olduğu vasıf ile Rumlarda Antreas'ın sahip olduğu vasıf aynıdır.⁵ Ermeni manastırının kuruluş geleneğinin neden öteki toplum olan Rumlardan izler taşıdığı konusu üzerine yoğunlaşan bu araştırmada, gerçek gerçeklikten izler taşıyan tasarlanmış gerçeklik olarak ele alınacak geleneğe niçin böyle bir bağ olduğu sorusunun çözümlenmesi amaçlanmıştır. Eudokia'daki bu manastırın kuruluş anlatılarında söz edilen etnik grupların kimlik unsurlarını göz önünde bulunduran çözümlemede Max Weber, Everett Cherrington Hughes ve Fredrik Barth'in kuramları temel alınmıştır. Etnik grup kavramı ile ilgili en erken ve etkili açıklama Max Weber'in (1864-1920) ilk olarak 1922 yılında yayımlanan *Wirtschaft und Gesellschaft* adlı eserinde yer alır.⁶ Max Weber, etnisite⁷ inancının kolektif siyasi eylemin nedeni değil sonucu olduğunun altını çizer ve fiziksel görünüş, gelenekler veya göç anıları nedeniyle ortak ataları olduğuna dair öznel bir inanca sahip olan insan gruplarını etnik gruplar olarak tanımlar.⁸ Everett Cherrington Hughes'un (1897-1983) ilk basımı 1984 yılına ait *The Sociological Eye: Selected Papers* adlı kitabına göre etnik gruplar başka gruplardan fiziksel özellikler, dil, din, gelenekler ya da kültürel özellikler gibi ölçülebilir veya gözlemlenebilir farklılıkları nedeniyle öyle değildir; hem içindekiler hem de dışındakiler onları ayrı bir grup olarak tanımladıkları için öyledirler.⁹ *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* kitabında Fredrik Barth'a (1928-2016) ait *Introduction* bölümünde ise etnik grubun hem kendi hem de diğerleri tarafından aynı şekilde tanımlanan sosyal bir tasarım olduğundan, ortak kültürün etnik grup oluşumunun

¹ Eparkhia için bk. Alexander Kazhdan, "Eparchia", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander Kazhdan (New York-Oxford: Oxford University Press, 1991), 1/704.

² Matthew (Tokhat), *The Life and Times of S. Gregory the Illuminator, the Founder and Patron Saint of the Armenian Church*, trans. Solomon Caesar (London-Oxford-Cambridge, MA: Rivingtons, 1868), 53.

³ Համագապ Ոսկյան, *Մեթաստիայի, Խարբերդի, Տիարպէրիի և Տրայիզոնի նահանգներու վանքերը* (Վիեննա: Մխիթարեան տպարան, 1962), 12-13.

⁴ Ermenice metinlerde Rumlar yerine *Յունաց* yani Yunanlılar ifadesi kullanılmıştır. Bu çalışmada da metin içinde Rumlardaki alıntılarda ise Yunanlılar ifadesi kullanılacaktır.

⁵ Արշակ Ալաթյան, *Պատմության Երկրորդ Հայր, Տեղագրական Պատմական Եւ Ազգագրական Տեղեկություններով* (Գահիրե: Տպ. նոր Աստղ, 1952), 735.

⁶ Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarı Yayınları, 2012), 1/48; Richard Jenkins, *Etnisiteyi Yeniden Düşünmek*, çev. Erdoğan Boz (Ankara: Koyusiyah Yayıncılık, 2022), 13.

⁷ Etnisite kavramı için Siniša Malešević'in *Etnik Sosyoloji-The Sociology Of Ethnicity* adlı eserine bk. Siniša Malešević, *Etnik Sosyoloji- The Sociology Of Ethnicity*, trans. Abdurrahim Güler vd. (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019), 1-183.

⁸ Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, trans. Ferdinand Kogler (Berkeley: University of California Press, 1978), 389; Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 1/513; Jenkins, *Etnisiteyi Yeniden Düşünmek*, 13.

⁹ Everett Cherrington Hughes, *The Sociological Eye: Selected Papers* (New Brunswick-London: Transaction Publishers, 1993), 153-154.

bir ürünü olarak ortaya çıktığından ve grubun varlığını devam ettirmesi için aidiyet ile dışlama kavramlarının çok önemli olduğundan bahsedilmektedir.¹⁰ Bu kuramlara ek olarak kolektif siyasal eylem sonucu ortaya çıkan etnik grup, ötekini¹¹ tanımlayarak kendi tanımının sınırlarını oluşturduktan sonra etnik kimlik unsurlarından bazılarını onu oluşturan gruplardan direkt alırken bazılarını da tasarlar. Ortak köken inancı ve gelenek gibi tasarlanan unsurlar genellikle onları oluşturan grupların izlerini taşır. Manastırın kuruluş geleneğinde adı geçen Eudokia'daki toplulukların kimlikleri, farklı dini inançlar, farklı diller ve farklı ortak köken inancından en az birinin aynı olduğu ya da onları oluşturan topluluklardan izler taşıyan tasarlanmış ortak köken inancı ve gelenek gibi kimlik unsurlarının kombinasyonlarından oluşmuştur. Bu kombinasyonların daha net anlaşılması açısından, ilk olarak Osmanlı Dönemi kaynaklarından yerini net olarak bildiğimiz manastıra yakın ve antik kaynaklarda geçme ihtimali yüksek birkaç yerleşim yeri belirlenmiş; böylece manastır ve çevresinin tarih boyunca hangi idari ve dini sınırlar içinde olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu araştırmada hiçbir şekilde değinilmeyen konular ise şöyle sıralanabilir: Yerleşimlerin lokasyonu ile ilgili bir tartışmaya girilmemiştir; bu makale ne Anthony Kaldellis'in eleştirdiği Nicholas Adontz'un tarihte her yerde Ermenileri görme çabasını ne de kendisinin *The Armenian Fallacy* başlıklı yazısında yaptığı gibi birçok önemli tarihi figürün Ermeni olmadığını ispatlama çabasını içermemektedir.¹² Çalışmada manastırın kuruluş anlatısının kapsamlı olarak ele alınması, hiçbir şekilde etnik gruplar arasında el değiştirmiş alan ve yapılar ile ilgili önceki ve sonraki gelenek ve inançlar arasındaki paralellikleri göstererek malûmu ilâm etme amacı taşımamaktadır.

1. Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırının Bulunduğu Alanın Antik Çağdan İtibaren Konumu

Surp Hovagim Anna Manastırından günümüze hiçbir mimari kalıntı kalmamasına rağmen konu ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden ve Ermeni kaynaklarından manastırın Tokat merkeze bağlı Yayladalı ve Aydınca köyleri arasında bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz. Arşiv kaynaklarına göre Ermenilere ait bu manastır 1827 tarihli Hatt-ı Hümayûn'a göre Tokat şehrine bir saat mesafede Kazabad¹³ kazasına bağlı

¹⁰ Fredrik Barth, "Giriş", çev. Ayhan Kaya-Seda Gürkan, *Etnik Gruplar ve Sınırları Kültürel Farklılığın Toplumsal Organizasyonu* (Ankara: Bağlam Yayıncılık, 2001), 14-18; Grup üyelerinin kimlik unsurları zaman içinde değişebilir (Anthony David Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Soner Bayramoğlu-Hülya Kendir (Ankara: Dost Kitapevi, 2002), 58; Barth, "Giriş", 17.

¹¹ "...Kendimizdeki ötekini keşfedebilir, homojen bir töz olmadığımızı, biz olmayana kökten yabancı olmadığımızı fark edebiliriz: Rimbaud'un dediği gibi ben ötekidir. Ama ötekiler de bendir: Benim gibi öznelerdir, sadece benim bakış açımdan, ben buralıyım, onların hepsi ise başka yerdendir, oysa onları benden ayıran ve farklılaştıran sadece benim bakış açımdır..." (Tzvetan Todorov, *The Conquest of America: The Question of the Other*, trans. Richard Howard (New York: Harper & Row, 1984), 3).

¹² bk. Anthony Kaldellis, *Romanland Ethnicity and Empire in Byzantium* (Cambridge, MA-London: Harvard University Press, 2019), 155-195; Anthony Kaldellis, *Bizans: Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, çev. Deniz Türker (İstanbul: Karakarga Yayınları, 2020), 201-247.

¹³ Rum Eyaleti'nin Merkezi Sancağı 1413-1520 yılları arasında bazen Amasya bazen de Tokat oldu, 1520 yılında ise eyalet merkezi Sivas'a taşınması ile beraber Rum beylerbeyleri Sivas'ta oturmaya başladılar ve Tokat şehri, sadece kaza merkezi olarak kaldı. Tokat kazası, 1520'den 1590'lara kadar içinde Kazabad'ın da bulunduğu toplam dokuz nahiyeden oluşmaktaydı (Mehmet Beşirli, "Tokat Voyvodalığı (1774-1842)", *Belleten* 69/254 (Nisan 2005), 161-162; Alpaslan Demir, *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme*,

Bisgen¹⁴ ve Geksi¹⁵ adlı karyeler arasında ve 1828 tarihli Hatt-ı Hümayûn'a göre ise Tokat ve Kazabad kazaları arasında yer almaktadır.¹⁶ Parunag Bey Feruhan (1824-1868), Hamazasb Osgyan (1895-1968) ve Arşag Alboyacıyan (1879-1962) manastırı Bisgen köyü yakınında yüksek bir yere konumlandırmıştır.¹⁷ Ermeni manastırının hemen doğusunda Geksi'de bir Rum manastırı yer almaktaydı ve Michel Thierry'ye göre Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı muhtemelen öncesinde bu manastıra bağlıydı.¹⁸ Antiokheia Patriği Makarios¹⁹ ve

Nüfus ve Ekonomik Yapı (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 40 dipnot 176; Ali Açık, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of the District (kaza) of Tokat (1574-1643)* (Manchester: The University of Manchester, Doktora Tezi, 1999), 54-55; Kazabad 1590'lardan Tanzimat'ın ilk yıllarına kadar geçen zamanda Sivas Sancağı'nın kazalarından biriydi (Ali Açık, "Tanzimat Döneminde Tokat Kazasının İdari ve Nüfus Yapısındaki Değişiklikler (1839-1880)", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27/2 (Aralık 2003), 254 dipnot 3-4; Açık, *Changes in Settlement Patterns*, 54-55; Açık, "Tanzimat Döneminde Tokat", 254-255); 1867 yılında Sivas Vilayeti'nin Merkez Sancağı arasında Kazabad yer alıyordu. 1870 yılı salname kayıtlarına göre, içinde Kazabad'ın da bulunduğu üç nahiyenin ilavesiyle Tokat Kazası'nın nahiyeye sayısı altıya çıkarılmıştır (Murat Haniççe, "Osmanlı Devleti'nin Bataklık Kurutma Uygulamalarına Bir Bakış: Tokat Kaz Gölü Örneği (1870-1892)", *Türk Dünyası Araştırmaları* 119/235 (Temmuz- Ağustos 2018), 53); 1883'te Tokat Sancağı'nın Pazar Nahiyesi olarak anılan nahiyeye 1890-1899 arasında Kazabad, 1908'de ise Pazar adıyla anılmaktadır (Ali Açık, "Tokat Sancağı'nın İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/2 (Temmuz 2004), 359).

¹⁴ Yayladalı köy Beskin (Sevan Nişanyan, *Adını Unutan Ülke, Türkiye'de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü* (İstanbul: Everest Yayınları, 2010), 297)

¹⁵ Aydınca köy Geksi (Nişanyan, *Adını Unutan Ülke*, 296).

¹⁶ " ...Medine-i Tokatta bir saat mesafede akreb civar olan kazabad kazasına tabi' Biskin-i ve Geksini nam karyeler beyninde Ermeniyen Milletine mahsus avakim Ana Manastırı demekle ma'ruf kadim kilisenin rahibi Kıyorkim namıyla..." (Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun [HAT]*, No. 1025, Gömlek No. 42739 (H 29-12-1242); "...Tokat kazabad meyanına vaki millet-i Ermeniyana mahsus olub Avakim Ana Kilise'yi kadim mürur-u ubur ile" (Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun [HAT]*, No. 1025, Gömlek No. 42746 (H 01-03-1243); Ayrıca "Manastır-ı mezkur dahili sancak bulunan Kazabad kazasına tabi' Biskeni karyesinde vaki' ise de/Yalnız karye-i mezkurda bulunan arazisi...Tokad Ermeniyanın olub Venk Manastırının emlakı" (Osmanlı Arşivi (BOA), *Temettuât Kalemi Defterleri [ML. VRD. TMT. d.]*, Gömlek No. 14691 (H 29-12-1261)); Sinan Çakmak tarafından Osmanlıca metinden çevrilmiştir.

¹⁷ Բարունակ Պէ Տէրուհիան, *Ճանապարհորդութիւն ի Բարբերն ընդ Հայաստան յախ տեսքն 1847* (Արմաշ: ի վանս Չ. Ս. Ստուսածածնի, 1876), 12; "Hovagim Anna Manastırı, Tokat'tan yürüyerek 1,5 saatlik bir mesafede, oranın doğugüney yönünde bulunan Bisgen köyü yakınında yüksek bir yere konumlanmıştır (Yabancılar orayı Bisgen Manastırı olarak adlandırmışlar); Yaylacık adlı köyde, güzel bir tepenin üstünde yer alıyor. Orası inanılmaz bir manzaraya, keyifli bir konuma, bol suya ve serin bir havaya sahiptir." (Ուլլյան, *Սէրաստիայի*, 10-11); Michel Thierry, *Répertoire des Monastères Arméniens* (Turnhout: Brépols, 1993), 80; "S. Hovagim Anna Manastırı, Tokat'ın kuzeybatı yönünde bir buçuk iki saat uzaklıktaki, bağların sonlandığı muhteşem bir manzaraya sahip Yaylacık adı verilen bir tepenin yüksek bir yerine inşa edilmiştir./Amasya'dan Tokat'a gelen yolcular, Çayacuk köyünden geçtikten sonra manastırın farkına varırlar. Manastırın bulunduğu tepeden zannedersin geçenlere gülümser. Yakınında Türklerin yaşadığı Bisgen veya Bisgen köyü yer alıyor, köy manastırın önünde bağları ve bahçeleriyle uzanırdı. Türkler bu manastırı komşu köyün ismiyle "Bisgen manastırı" olarak adlandırdılar./Manastırın konumu ve manzarası hayranlık bırakacak kadar muhteşemdi, havası temiz, suyu bol ve temiz. Çazova'nın geniş vadisi, güzel dağları ve Iris nehri, Biskin ve diğer köyleri, kırları ve bağlarıyla manastırın önü sıra yayılmıştı. Bu manzara izleyenlere hayranlık ve neşe bahşederdi." (Ալլոյաճեան, *Պատմութիւն Եւրոկիոյ Հայոց*, 730); Batı Ermenice metinlerden Karin Bal Demir tarafından çevrilmiştir; Ermenice kaynaklara ulaşmamı sağlayan Sayın Krikor Damatyan'a ve Sayın Anjel Bakırcı'ya teşekkürlerimi sunarım.

¹⁸ Michel Thierry, "Données Archéologiques sur les Principales Arméniennes de Cappadoce Orientale au XIe siècle", *REArm* 26 (1996-1997), 146; Bu Rum manastırı ile ilgili bir makalede bu bağlantı ayrıntılı bir şekilde irdenecektir.

¹⁹ Diğer kullanımı Makariyüs şeklindedir.

seyahatlerini²⁰ Arapça kaleme alan oğlu Aleppolu Pavlos²¹, 1659²² yılında Geksi'de²³ Meryem Ana'nın Göğe Kabulü'ne adanmış bu büyük ve eski kiliseyi ziyaret etmiş, nedenini açıklamadan kilisenin İmparator Büyük Theodosios²⁴ tarafından yaptırıldığına inanıldığını belirtmişlerdir.²⁵ Ğugas İnciciyan (1758-1833) ise Geksi'de²⁶ Ioustinianos zamanında²⁷ yapılan bir Rum kilisesi olduğundan ve buranın²⁸ aynı zamanda Mermer Kilise olarak adlandırıldığından bahsetmiştir.²⁹ Karekin Srvantsdyants (1840-1892) *Թորոս Աղբար* adlı eserinde manastırdan yaklaşık olarak on dakika uzaklıkta Rumların Geksi³⁰ isimli köyü ve onun küçük bir manastırı ile Surp Asdvadzadzin adlı bir ibadet yeri de bulunduğu söz etmiştir.³¹ Bu köy Rum olarak tanımlansa da, Aleppolu Pavlos'un Geksi sakinlerinin Hıristiyan ve Ermeni olduğunu³² belirtmesi Ermenice okuyup konuşan ve kendilerini Ortodoks Rum olarak tanımlayanların bir parçasını oluşturan Hay-Horom³³ adlı bir topluluğun buradaki varlığını kanıtlamaktadır. Karekin Srvantsdyants da bize Eudokia'daki Hay-Horomlar hakkında en net bilgileri verir.

Şehrimizde Türkler ve Ermeniler dışında az sayıda Yunan ve Musevi vardı.

Yunanlardan bir kısmı “Hay-Horom”du ve Ermenice okuyup konuşabiliyorlardı. 5

²⁰ Makarios Ortodoks dünyasına 1652'den 1659'a ve 1664'ten 1669'a kadar iki gezi yaptı (Abdallah Raheb, *Conception of The Union In The Orthodox Patriarchate of Antioch (1622-1672)*, trans. Nicholas J. Samra (Beirut: The University of Kaslik, Doktora Tezi, 1981), 81).

²¹ Diğer kullanımları Bulus Ibn al - Za'im al-Halabi ve Paul Zaim şekillerindedir.

²² Lady Laura Ridding orijinal eserden seçtiği ve düzenlediği kitabında Makarios'un buraya 1659 yılında vardığını yazmıştır (Paul Za'im (Aleppo), *The Travels of Macarius 1652-1660*, ed. Laura Riding (New York: Arno Press, 1971), 110-111).

²³ Çevirisi yapılmış metinde Câski şeklinde geçmektedir (Paul Za'im (Aleppo), *The Travels of Macarius Patriarch of Antioch*, trans. F. C. Belfour (London: The Oriental Translation Fund of Great-Britain And Ireland , 1836), II/440).

²⁴ I. Theodosios (347-395) Büyük Theodosios olarak adlandırılır.

²⁵ Paul Za'im (Aleppo), *The Travels of Macarius Patriarch of Antioch*, II/440; Paul Za'im (Aleppo), *The Travels of Macarius 1652-1660*, 110-111.

²⁶ Orijinal metinde *Կէքսի* (Gepsi) olarak yazılmıştır (Ղուկաս Բնճիճյան, *Աշխարհագրութիւն չորից սասանց աշխարհի, Ասիոյ, Եւրոպոյի, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ (Ի Վէնէտիկ): Ի Վանս Սբն Ղազարու*, 1806), 291).

²⁷ Prokopios *De Aedificiis* adlı eserinde Ermenistan'ın Sebasteia ve Nikopolis kentlerinde kilise ve manastırlar inşa edildiğini yazmaktadır (Prokopios, *Procopius, On Buildings*, trans. Henry Bronson Dewing (London-Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996), 199 (III.4.11)).

²⁸ Dorotheos Dbar bu alanı ziyaret eden Savvas İoannidis'in seyahat anılarını bize aktarır ve ona göre Geksi yani Koukoussa adlı manastır İoannes Khrysostomos'un son sürgün yeridir (Dorotheos Dbar, *Ο τόπος θανάτου και ενταφιασμού του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου* (Νέος Άθως; Εκδόσεις Ιεράς Μητροπόλεως της Αμπραζίας, 2016), 311-312).

²⁹ Բնճիճյան, *Աշխարհագրութիւն չորից սասանց աշխարհի, Ասիոյ, Եւրոպոյի, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ*, 291; Thierry, “Données Archéologiques sur les Principautes Arméniennes de Cappadoce Orientale au XIe siècle”, 147.

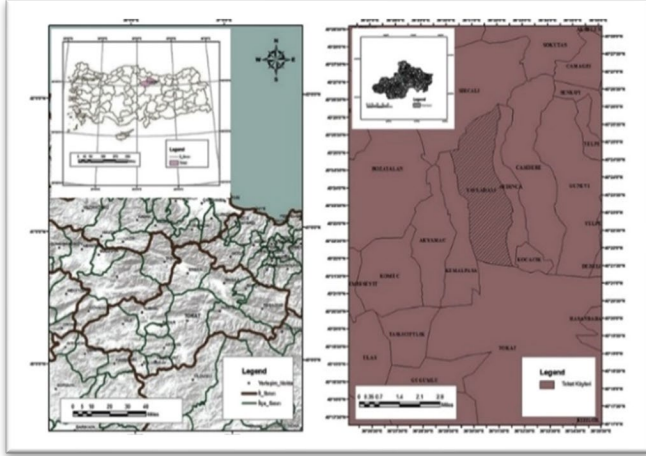
³⁰ Orijinal metinde *Կիփս* (Gips) diye verilmiştir (Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանց, *Թորոս Աղբար, Հայաստանի ճամբորդ* (Կ.Պոլիս: Տպագրութիւն Ե. Մ. Տնտեսեան, 1879), 103.

³¹ Սրուանձտեանց, *Թորոս Աղբար*, 103.

³² Paul Za'im (Aleppo), *The Travels of Macarius Patriarch of Antioch*, II/440.

³³ Cahit Külekçi, *Sosyo-Kültürel Açından Ermeniler ve Türkler; İstanbul Ermenileri* (İstanbul: Kayıhan, 2010), 245; Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları/Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002), I/1; Vahan Bardizaktsi vd., *Palu-Harput 1878 Çarsacak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, Raporlar*, ed. Arsen Yarman (İstanbul: Derlem Yayınları, 2010), II/25 dipnot 22; Yorgos I. Anastasiadis, “Ermenice Konuşan Rumlar Hay-Hurumlar”, *Toplumsal Tarih Dergisi* 156 (2006), 38-43.

okul (bunlardan bir tanesi kız okulu ve bir tane eğitim yeri)/Tokat şehrinin yönetimi Sivas valiliği altında kaymakamlıktı. 7 Ermeni kilisesi. Eğitim gören öğrencilerin sayısı 205, 18 kız öğrenci. Ermenilerin nüfusu: 8819 (bunlardan 1579 kişi Katolik ve Protestan). Yunan ve Ermeni Hay-Horomlar 2600, Museviler 906 ve Türkler 10 500 kişi...³⁴

Şekil 1: Tokat'ın Merkez Köyü Yayladalı'nın Haritası (haz. Ayça Elmalı)

Konunun çözümü için manastırın bulunduğu alanın Hellenistik Dönem'den itibaren hangi idari ve dini sınırlar içinde olduğunun ortaya konulması gerekir; fakat antik kaynaklardan bu alanın adına ulaşılamaz. Bu yüzden alanın yakınında olma ihtimali yüksek birincil kaynaklarda adı geçen yerleşimlerden yararlanılmıştır. Bu yerleşimler Komana, Neokaisareia, Dokeia ve Dazimōn'dur.³⁵ Hellenistik Dönem'de Komana Pontos'ta, Roma Dönemi'nde ise Komana ve Neokaisareia bazı zaman aralıkları hariç Kappadokia sınırları içinde anılır.³⁶ Geç Roma Dönemi'nde Pontike (Dioikēsis), Pontos Polemoniakos

³⁴ Ὑπομνήματα, *Ἱθρηνα Ὑθρηνα*, 96.

³⁵ Bu araştırma bu yerleşimlerin lokasyon tartışmasını içermez.

³⁶ Aulus Hirtius (MÖ 90-MÖ 43) Komana Pontos (Aulus Hirtius, *Caesar, Alexandrian, African and Spanish Wars*, trans. A. G. Way (London-Cambridge, MA: William Heinemann Ltd.-Harvard University Press, 1955), 66-69 (35)); Strabon (MÖ 64-MS 24) Komana Pontos (Strabon, *The Geography of Strabo*, trans. Horace Leonard Jones (London-Cambridge, MA: William Heinemann Ltd.-Harvard University Press, 1961), V/394-397 (12.3.15); Strabon, *The Geography of Strabo* V/436-443 (12.3.32-37); Strabon, *The Geography of Strabo*, V/496-499 (12.8.9); Strabon, *The Geography of Strabo*, trans. Horace Leonard Jones (London-Cambridge, MA: William Heinemann Ltd.-Harvard University Press, 1967), VIII/42-47 (17.1.11)); Gaius Plinius Secundus (MS 23-MS 79) Komana ve Neokaisareia Kappadokia'da olduğunu belirtir. Saros Komana'yı Lykos Neokaisareia'yı sulamaktadır. Neokaisareia'dan Küçük Ermenistan Lykos ile ayrılır (Gaius Plinius Secundus, *Pliny Natural History*, trans. Harris Rackham (London-Cambridge, MA: William Heinemann Ltd.-Harvard University Press, 1961), II/343-345 (6.3)); Claudius Ptolemaeus (MS 100-MS 170) Komana Pontikē, Pontos Galatikos (Claudius Ptolemaeus, *Claudii Ptolemaei Geographia*, ed. Carolus Fridericus Augustus Nobbe (Leipzig: Sumptibus et typis Caroli Tauchnitii, 1845), II/28 (5.6.9)) ve Neokaisareia Pontos Polemoniakos (Claudius Ptolemaeus, *Claudii Ptolemaei Geographia*, II/29 (5.6.10)); Dio Cassius (MS 155-MS 235) Komana Kappadokia (Dio Cassius, *Dio's Roman History*, trans. Earnest Cary (London- New York: William Heinemann-Macmillan, 1914), III/16-17 (36.11.1)); Gaius Julius Solinus (ca. MS 3. yy) Neokaisareia Kappadokia (Gaius Julius Solinus, *Caius Julius Solin: Polyhistor*, trans. Alphonse Agnant (Paris: CLF Panckoucke, 1847), 296-297 (46)).

(Eparkhia), Neokaisareia (Mētrópolis) ve Komana (Polis) şeklinde konumlanmaktadır³⁷. Bizans Dönemi kronik yazarları kendi dönemleri kadar kendilerinden önceki dönemlerdeki olayları da aktarmışlardır ve bunu yaparken de kendilerinden önceki dönemlere ait eserlerden yararlanmışlardır. Bu yüzden Bizans kroniklerine göre Neokaisareia ve Komana bazen Pontos'ta bazen de Kappadokia'da kaydedilmiştir.³⁸ Orta Bizans Dönemi'nde ise Neokaisareia Armenikon Thema'sındadır.³⁹ Diğer iki kentten ilki Dokeia, XI. ve XIV. yüzyıllarına ait Bizans ve Arap metinlerinde Armeniakon Thema'sında kalesi olan bir kent olarak geçer.⁴⁰

³⁷ Ammianus Marcellinus (IV. yy) Neokaisareia Pontos Polemoniakos (Ammianus Marcellinus, *Ammiani Marcellini Rerum Gestarum Libri qui Supersunt*, ed. Wolfgang Seyfarth (Leipzig: B.G. Teubner, 1978), II/57 (27.12).

³⁸ Stephanos Byzantios (VI.yy) Neokaisareia Pontikē (Stephanos Byzantios, *Stephani Byzantii Ethnica III: K-O*, trans. Margarethe Billerbeck (Berlin- Boston: de Gruyter, 2014), III/374-375 (33)); *Chronicon Paschale* (VII. yy) Neokaisareia Kappadokia, Komana? Kappadokia (Ludwig Dindorf (ed.), *Chronicon Paschale ad Exemplar Vaticanum* (Bonn: Impensis Ed. Weberi, 1832), I/63-64); Nikēphoros Bryennios (1062-1137) Neokaisareia Pontos (Nikēphoros Bryennios, *Nicēphori Bryennii Commentarii*, ed. August Meineke (Bonn: Impensis Ed. Weberi, 1836), 83 (II. 19); Nikēphoros Bryennios, *Nicēphore Bryennios Histoire*, trans. Paul Gautier (Bruxelles: Byzantion, 1975), 182-183 (II. 19); Nikēphoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Tarihi yayınları, 2008), 97 (II. 19); *Synodicon vetus* (I-IX. yy) Neokaisareia Pontos (John Duffy-John Parker (ed.), *The Synodicon Vetus* (Washington: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1979), 20-21 (27), 24-25 (32)); Ephraim Ainos (XIII-XIV. yy) Neokaisareia Pontos (Ephraim Ainos, *Ephraem Aenii Historia Chronica*, ed. Odysseus Lampsides (Athens: Academia Atheniensis, 1990), 146 (3978-9)).

³⁹ Kōnstantinos Porphyrogennētōs (905-959) döneminde Armeniakon olarak adlandırılan üçüncü Kappadokia'nın yedi şehirden biri Neokaisareia'dır (Kōnstantinos Porphyrogennētōs, *Constantinus Porphyrogenitus De Thematibus et De Administrando Imperio*, ed. Immanuel Bekker (Bonn: Impensis Ed. Weberi, 1840), III/21 (I)).

⁴⁰ Mikhaēl Attaleiatēs (c. 1022–1080) Historia'sında Diogenēs'in Armeniakon Thema'sına kadar ilerlediğini ve Dokeia olarak adlandırılan bir kaleye sığındığını yazar (Mikhaēl Attaleiatēs, *Michaelis Attaliotae Historia*, ed. Immanuel Bekker (Bonn: Impensis Ed. Weberi, 1853), 169; Mikhaēl Attaleiatēs, *Mikhael Attaleiates Tarihi*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yayınları, 2008), 173; Mikhaēl Attaleiatēs, *Michaelis Attaliatae Historia*, ed. Eudoxos Th. Tsolakis (Athens: Academia Atheniensis, 2011), 130-1); Mikhaēl Glykas de (XII. yüzyıl) Diogenēs'in Dokeia adında bir kaleyi ele geçirdiğini tekrarlar (Mikhaēl Glykas, *Michaelis Glycae Annales*, ed. Immanuel Bekker (Bonn: Impensis Ed. Weber, 1836), 612 (IV)); Abū'l-Farac (XIII. yüzyıl) Diogenēs'in Dukia Kalesi'ne girdiğinden bahseder (Gregory Abū'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge-Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945), I/324); Nikētas Khōniatēs (c. 1155-1217) Historia'sından ise Klitzasthlan'ın (II. Kılıç Arslan) oğlu Roukratinos'a (Rükneddin) Dokeia ve diğer kıyı şehirlerinin idaresinin verilmiş olduğunu öğreniriz (Nikētas Khōniatēs, *Niketæ Choniatae Historia*, ed. Immanuel Bekker (Bonn: Impensis Ed. Weberi, 1835), 689; Nikētas Khōniatēs, *Niketæ Choniatae Historia*, ed. Jan Louis van Dieten (Berlin: Apud Walter de Gruyter et Socios, 1975), I/521; Nikētas Khōniatēs, *Niketæ Khoniates'in Historia'sı* (1195-1206), *İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, çev. Işın Demirkent (İstanbul: Dünya Yayıncılık., 2013), 81; Bîbî (XIII. yüzyıl) Selçuknâmesi'de II. Kılıç Arslan'ın Tokat ve civarı meliki olarak Rükneddin Süleyman Şah'ı görevlendirdiğini yazar (İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi İbni Bîbî'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden*, çev. M. Nuri Gençosman (Ankara: Uzluk Basımevi, 1941), 24); Abū'l-Farac (XIII. yüzyıl) 1277 yılında Pervane'nin Dukia kalesine kaçtığını yazar (Gregory Abū'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge-Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1950), II/599); 1347 yılında Sivas Metropolitinin hudutları içinde Komada köyü ile diğer Dokian köyü verir (Franz Miklosich-Joseph Müller (ed.), *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi-Sacra et Profana* (Vindobonae: Carolus Gerold, 1860), 257; Paul Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", çev. Mihin Eren. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1 (1970), 235); *Danışmendname*'de (XI-XIV. yy) Tokat yani Dükkiye'dir (Necati Demir, *Danışmendname (Eski Türkiye Türkçesi)* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2020), 1/125; Necati Demir, *Danışmendname (Türkiye Türkçesi)* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2020), 2/106); *Registrum Patriarchatus Constantinopolitani* (Ağustos 1347) (Konstantinopolis Patrikhanesi Kaydı) Komana ve Dokeia, Sebasteia Metropolüne emanet edilmiştir ifadesinden Dokeia'nın Tokat olabile ihtimalini daha da artırır (Herbert Hunger vd. (ed.), *Registrum Patriarchatus Constantinopolitani, Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren*

Diğeri Dazimōn⁴¹ ise Bizans kroniklerine göre Armeniakōn Thema'sında bulunan bir aplēkton'dur.⁴²

Rum Ortodoks Kilisesi ve Ermeni Apostolik Kilisesi'nin kent hiyerarşileri konumuzla bağlantılı olarak analiz edilmiştir. Rum Ortodoks Kilisesi'ne göre Komana ve Trapezous, IX. yüzyıla kadar eparkhia Pontus Polemōniakos'un metropolisi Neokaisareia'ya bağlı piskoposluk kentleridir.⁴³ IX. yüzyıldan sonra ise Trapezous eparkhia Lazika'nın

1337-1350 (Wien: ÖAW, 1995), II/452-453 (160)); Jean-Baptiste Tavernier (XVII. yüzyıl) eserinde Tosya, Tucia olarak yazılmıştır (Jean-Baptiste Tavernier, *The Six Voyages of John Baptista Tavernier, Baron of Aubonne, Through Turkey, Into Persia and the East-Indies* (London: Printed by W. Godbid for R. Littlebury and M. Pitt, 1678), 4; Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 50); Ramsay (XIX. yüzyıl) Dokeia'nın Kastamonu'nun güneydoğusundaki Tosya olduğunu kabul eder (William Mitchell Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor, Royal Geographical Society Supplementary Papers* (London: John Murray, 1890), IV/321).

⁴¹ Richard Kiepert haritasının BIV.Jozgad paftasında Tokat'ın altında Dazimon yazmaktadır (Guillaume de Jerphanion, *Carte du Bassin Moyen du Yéçil Irmaç, Ffle II. Niksar, Ffle III. Zile, Ffle IV. Sivas, 1:200,000* (Paris: Henry Barrère, 1913); Wittek'in makalesinde Kiepert'in BIV.Jozgad paftasında Turhal'ın kuzeydoğusunda Dasmana olarak yazdığını belirtir (Paul Wittek, "Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie", *Byzantion* 10/1 (1935), 55 dipnot. 4; Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", 232 dipnot. 108); Guillaume de Jerphanion'un haritasında Qaz Ova Dazimonitis, Toqad Dazimon yazmaktadır (Richard Kiepert, *Karte von Kleinasien, BIV.Jozgad, 1:400,000* (Berlin : D. Reimer (E. Vohsen), 1914); Paul Wittek belirttiği gibi İbn Bîbî Selçuknâmesi'nde Tokat ile, Kâp, Zile, Barimon ve Kazova'dan birlikte bahseder (İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi İbni Bibî'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden*, 263; Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", 232); Tokat Dazimōn eşleştirmesini yapan için bk. John George Clark Anderson (1870-1952) (John George Clark Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus* (Bruxelles: H. Lamertin, 1903), 68), Ferdinand Brockes (1867- 1927) (Ferdinand Brockes, *Quer durch Klein-Asien. Bilder von einer Winterreise durch das Armenische Notstandsgebiet* (Gütersloh: Verlag von C. Bertelsmann, 1900), 151), William Mitchell Ramsay (1851-1939) (Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, 329), Franz Cumont (1868- 1947) ve Eugène Cumont (Franz Cumont-Eugène Cumont, *Voyage D'exploration Archéologique dans le Pont et la Petite Arménie* (Bruxelles: H. Lamertin, 1906), 239); Guillaume de Jerphanion Dazimon ve Tokat denkleştirilmesinden vazgeçilmesi gerektiğini söyler (Guillaume de Jerphanion, "Une nouvelle methode en geographie historique? Dazmana-Dazimon?", *Orientalia Christiana Periodica* II (1936), 263).

⁴² İōannēs Skylitzēs (1040-1101) Theophilos zamanında (812-842) Dazimōna adlı bir yere kamp kurduklarından bahseder (İōannēs Skylitzēs, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. Ioannes Thurn (Berlin: Apud Walter de Gruyter et Socios, 1973), 75 (23); İōannēs Skylitzēs, *John Skylitzes: A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, trans. John Wortley (Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2010), 77 (23)); Synekhistai Theophanous Dazimōn savaşını anlatır (Synekhistai Theophanous, *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur*, ed. Michael Featherstone-Juan Signes-Codoñer (Boston; Berlin: Walter de Gruyter, 2015), 182-183 (III. 31)); İōsēph Genesisios (Genesisios Ermeni kökenli Bizanslı yazarlarına verilen ad) (IX. yüzyıl) Dazimōna'da kamp kurulduğunu yazar (İōsēph Genesisios, *Iosephi Genesisii Regum libri quattuor*, ed. Anni Lesmüller-Werner-Ioannes Thurn (Berlin: Walter de Gruyter, 1978), 47 (3.12), 65 (4.14)); Kōnstantinos Porphyrogennētos'a (905-959) göre Dazimōna, Armeniakōn Thema'sındadır (Kōnstantinos Porphyrogennētos, *Constantini Porphyrogeniti Tres Tractatus de Expeditionibus Militaribus imperatoris*, ed. John F. Haldon (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990), 80-81 (A), 124-125 (C 460-493)); Kōnstantinos Porphyrogennētos De Thematis Et De Administrando Imperio, Armeniakōn Thema'sı Dazimōn'dan ve diğer kentlerin tarihçesinden bahseder (Kōnstantinos Porphyrogennētos, *Constantinus Porphyrogenitus De Thematis et De Administrando Imperio*, III/19 (I)).

⁴³ Hieroklēs (VI. yy) Synekdēmos'da Pontike (Dioikēsis), Pontos Polemoniakos (Eparkhia), Neokaisareia (Mētopolis) (Hieroklēs, *Le synekdēmos d'Hiéroklēs. Et L'opuscule Géographique de Georges de Chypre*, ed. Ernest Honigmann (Bruxelles: Éditions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1939), 37 (702.4), Komana (Polis) (Hieroklēs, *Le synekdēmos d'Hiéroklēs*, 37 (702.5), Trapezous (Polis) (Hieroklēs, *Le synekdēmos d'Hiéroklēs*, 37 (702.8); Jean Darrouzes, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, La Géographie ecclesiastique de l'Empire byzantin* (Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1981), I/205 notit.1, 209

metropolisi olarak anılmaya başlamıştır.⁴⁴ Notitia'e da Neokaisareia Pontus Polemoniakos'un metropolisi olmaya devam eder,⁴⁵ fakat ona bağlı piskoposluk kenti olan Komana'dan XII. yüzyıldan sonra bahsedilmez.⁴⁶ Ermeni Apostolik Kilisesi'ne göre büyük olasılıkla Eudokia'daki⁴⁷ piskoposluk kurulduğu sırada Kutsal Makam Hromgla'dadır ve ardından da Kilikia Ermeni Krallığı'ndaki Sis'e nakledilmiştir.⁴⁸ 1441 yılında ruhani liderlik Sis'ten Eçmiadzin'e taşınmış, ancak Sis'teki hiyerarşinin Ermeni Kilisesi'ndeki yeri belirlenememiştir.⁴⁹ Kilikia Makamı ile olan bu bağın on yedinci yüzyıla kadar güçlü kaldığı bilinmektedir.⁵⁰ Osmanlı hâkimiyetinde bulunan çeşitli piskoposlukların baş otoritesi "İstanbul Patriği" unvanı altında toplanmıştır.⁵¹ Bu dönemde Patrikhane'nin Sis veya Eçmiadzin'e ruhani bağımlılığı konusu tartışmalıdır.⁵² Uscavanch Piskoposu Uscan adlı bir Ermeni piskoposu ile şahsen tanışan Richard Simon (1638-1712), o piskopostan kesin bilgiler alarak Ermeni piskoposluklarının ve kiliselerinin tam bir listesini toplamıştır.⁵³ Bu listeye göre Tivadavanch veya Surp Anna Manastırı, Eçmiadzin'de⁵⁴ ikamet eden patriğe bağlı Eudokia (Tokat) yakınında bir başpiskoposluk merkezidir ve burası Türklerin yönetim alanında üç piskoposluğa⁵⁵ sahiptir.⁵⁶ Konstantinopolis

notit.1.17, 216 notit.2, 218, 223 notit.2.17, 231 notit.3, 237 notit.3.21, 249 notit.4, 251, 255 notit.4.17, 264 notit.5, 266; Jean Darrouzes, "L'édition des Notitiae episcopatum", *REB* 40 (1982), 219.

⁴⁴ Darrouzes, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, I/284 notit.7.33, 291 notit.8, 303 notit.9.33, 326 notit.10.33, 349 notit.12, 362 notit.13.34, 375 notit.14, 381 notit.15, 388 notit.16, 396 notit.17, 407 notit.18, 413 notit.19, 417 notit.20, 419 notit.21, 421 notit.21.10; Darrouzes, "L'édition des Notitiae Episcopatum", 219.

⁴⁵ Darrouzes, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, I/267 notit.6, 272 notit.7, 279 notit.7.18, 291 notit.8, 299 notit.9.18, 317 notit.10.18, 342 notit.11, 348 notit.12, 358 notit.13.18, 374 notit.14, 380 notit.15, 388 notit.16, 395 notit.17, 406 notit.18, 412 notit.19, 416 notit.20, 418; Darrouzes, "L'édition des Notitiae Episcopatum", 219.

⁴⁶ Darrouzes, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, I/279 notit.7.18, 299 notit.9.18, 317 notit.10.18, 358 notit.13.18; Darrouzes, "L'édition des Notitiae Episcopatum", 219.

⁴⁷ Eli Smith-Harrison Gray Otis Dwight, *Missionary Researches in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas* (London: G. Wightman, 1834), 42; Charles Texier, *Asie Mineure: Description Géographique, Historique Et Archéologique des Provinces Et des Villes de la Chersonnèse d'Asie* (Paris: Firmin Didot, 1862), 601.

⁴⁸ Barlow Der Mugrdchian, "A Farewell to the Armenians of Eudokia/Tokat", *Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia*, ed. Richard Gable Hovannisian (Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2004), 271; ԱլսոյաճԷան, *Պատմութիւն Եւրոկիոյ Հայոց*, 632-633.

⁴⁹ Canan Seyfeli, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2015), 212.

⁵⁰ Mugrdchian, "A Farewell to the Armenians of Eudokia/Tokat", 271.

⁵¹ Matthew (Tokhat), *The Life and Times of S. Gregory the Illuminator*, 51.

⁵² Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği Kuruluşu ve İdari Yapısı* (Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005), 45.

⁵³ Thomas Yeates, *Indian Church History: An Account Of The First Planting Of The Gospel In Syria, Mesopotamia And India With An Accurate Relations Of The First Christian Missions In China* (London: A. Maxwell, 1818), 49.

⁵⁴ Eçmiadzin Gatoğigosluğu'nun Ermeni Kilisesi'nin kurucusu olarak kabul edilen Surp Krikor Lusavoriç tarafından kiliseyle birlikte kurulduğuna inanılmaktadır (Seyfeli, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, VII). 1441 yılından önce Sis'te bulunan Surp Krikor Lusavoriç makamı, bu tarihten sonra tekrar Eçmiadzin'e taşınmıştır (Seyfeli, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, 155).

⁵⁵ Nazianzos, Narzunvanch, Neokaisareia (Richard Simon, *The Critical History of the Religions and Customs of the Eastern Nations* (London: Henry Faithorne, 1685), 190; Michel Echard, *Histoire de tous les Archeveschez, et Eveschez de l'Univers. Par Tables Géographiques & Chronologiques* (Paris: Chez Florentin et Pierre Delaulne, 1700), 346; Yeates, *Indian Church History*, 68-69)

⁵⁶ Simon, *The Critical History of the Religions and Customs of the Eastern Nations*, 184, 190; Echard, *Histoire de tous les Archeveschez*, 346; Yeates, *Indian Church History*, 68-69.

Synod'unda (1830) kararlaştırılan bölünmeye göre ise Konstantinopolis Ermeni-Gregoryen Patriği'nin yönetimi altında yirmi altı vekillğe bölünmüş on sekiz tane eparkhia bulunmaktadır.⁵⁷ Eparkhia Eudokia'nın merkezi ise Surp Anna Manastırı'dır.⁵⁸

2. Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'nın Kuruluşu

Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'nın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Mucizeler Manastırı'nın azizleri Hovagim ve Anna'ya ithafen ilgili anı yazılarının önemli bölümleri modern Batı Ermenicesine çevrilmiş ve ona eklemeler yapılmış haliyle 15 Temmuz 1841'de yayımlanmıştır.⁵⁹

Uzun zamandır kutsal ahitimizin yer bulması için anı yazıları yazma arzumuz vardı. Onun önceki yıllardaki kuruluşu, başlangıcı ve yaşanan olaylar hakkında bilgi sahibi olmak için. Fakat maalesef bizden öncekiler bu önemli tarih konusunda oldukça kaygısız olmuşlar ya da herhangi bir şekilde onlar kaybolmaya maruz kalmış. Bizim çok sayıda yaptığımız araştırmalar sonucunda istediğimizi elde etmemiz ve ona ulaşmamız mümkün olmadı. Her açıdan hayal kırıklığına uğradık ve gerimizden gelen nesillerin bizi suçlamaları olasılığını düşünerek ve bu çalışmayı değerli

görerek işe koyulduk, elimizden geldiği kadar yazıda buna olduğu gibi yer verdik./Ve çünkü oranın ilk kuruluşu bize yabancıydı, kitaplarda ve tarihlerde ne bulduysak onları ortaya koyarak, özellikle gözlerimizle ne gördüysek, ne duyduysak o bilgileri burada anacağız...⁶⁰

Karekin Srvantsdyants (1840-1892) *Թորոս Աղբար*'da manastırın kuruluşu ile ilgili bir bilgiye ulaşamadıklarını belirtir.

Bu manastırın kuruluş tarihi ve kökenine dair bilgi bulamadık. Bir anı yazısında birkaç kişi tarafından inşa edildiği yazıyor. Öte yandan manastırı yenileyen İzmirli Kevork Episkopos'tur ve onun bununla ilgili yazısı da

Şekil 2: Kudüslü Vartabed Hagop'un Katkılarıyla İnşa Edildiğinin Yazılı Olduğu

manastırın kapısının üzerine oyulmuştur.⁶¹

Misak Panosyan, bunu anlatacak bir bilir kişinin olmamasından dolayı doğrulanabilir delillerin tamamen eksik olduğunu ve geleneğin aktarılan bilgileriyle

⁵⁷ Matthew (Tokhat), *The Life and Times of S. Gregory the Illuminator*, 51-52.

⁵⁸ Matthew (Tokhat), *The Life and Times of S. Gregory the Illuminator*, 53; 1848'den 1918'e kadar, Ermeni Piskoposluk merkezlerini, Tokat Ruhani liderlerini takip etmek için bk. Canan Seyfeli, *Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)* (Konya-İstanbul-Ankara: Çizgi Kitabevi, 2019), 201-268.

⁵⁹ Ոսկյան, *Մեթափիլոսոփիա*, 14.

⁶⁰ Խոսրով էպիսկոպոս Բեհրիկյան, "Մեր վանքերը", *Տաճար* 23 (4 սեպտեմբեր 1910), 558-559; Ոսկյան, *Մեթափիլոսոփիա*, 14-15.

⁶¹ Մրուանձտեանց, *Թորոս Աղբար*, 101.

yetinmek zorunda kaldığını söyler.⁶² Manastırın ne zaman kurulduğuna dair net bir bilgi olmasa da gelenekteki anlatılara göre manastırın ithaf edildiği azizlerden yola çıkarak Ermeni manastırı olmadan önce bir Rum manastırı olduğu görüşü öne sürülmüştür. Misak Panosyan (1890-1915) *Արեւելք* gazetesinin 1903 yılı Ağustos-Eylül sayısındaki yazısında, sadece bazı geleneğine bağlı kişilerin bildiği manastırın ilk kuruluşunun, Surp Asdvadzadzin⁶³ veya Surp Dznoğats Diramor⁶⁴ ismiyle Surp Antreas (Andreas)⁶⁵ adlı havariye ithaf edilmiş olduğunu yazmıştır.⁶⁶ Drtdad (Episkopos) Balyan'ın (1850-1923) orijinali 1914 yılında yayımlanan *Հայ Վանորայք* adlı eserinde manastır kuruluşunun geleneğe göre Tateos (Thaddaios)⁶⁷ ve Partoğimeos

⁶² *Արեւելք*, “Եւրոկիոյ Ս. Զովակիմ Աննայի վանքը” (18.9.1903- 1.10.1903), 5363.

⁶³ Meryem Ana yortusu için bk. Canan Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2011), 154.; “S. Hovagim Anna'nın kutlama günü (Aziz Meryem'in Göğe yükselişi bayramından bir sonraki hafta ibadet yeri büyük bir imanlılar topluluğuna ev sahipliği yapardı. Ziyaretçiler Togad'dan, Sepasdia'dan, Zile'den, Hereg'den, Niksar'dan ve daha birçok farklı yerden gelen kişilerden oluşurdu.” (Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Եւրոկիոյ Հայոց*, 734); Tokat'taki iki Ermeni manastırlarına bağlı olan bağ ile ilgili olarak bk. (Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Mektubü Kalemi Evrakı* [HR.MKT.], No. 211, Gömlek No. 28 (H 24-02-1274); Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Mektubü Kalemi Evrakı* [HR.MKT.], No. 216, Gömlek No. 5 (H 28-03-1274)); Meryem Ana'nın göğe taşınması (Աստվածածնի Վերափոխման) (Ç.N.) (Karin Bal Demir)

⁶⁴ Tanrı'nın annesi Meryem

⁶⁵ Andreas üç synoptik İncil'de (*The Holy Bible, Conteyning the Old Testament and the New*, 1611, KJV. Mt.10:2; Mk.3:18; Lk.6:14) ve Elçilerin İşleri'nde (Acts. 1:13) İsa'nın havarileri arasındadır. İsa'nın ilk öğrencilerindendir (KJV. Mt. 4:18; Mk.1:16; Jn.1:40). Pseudo-Epiphanius'un listesi, Stakhys'in Havari Andreas tarafından Thrakē Argypolis'inde Bizans'ın ilk piskoposu olarak atandığından bahseder (Theodor Schermann (ed.), *Prophetarum Vitae Fabulosae Indices Apostolorum Discipulorumque Domini, Dorotheo, Epiphanio, Hippolyto Alisique Vindicata* (Lipsiae: B. G. Teubneri, 1907), 120). Pseudo-Epiphanius'un listesi yanlışlıkla Lipsius tarafından Pseudo-Dorotheus'a ait olarak değerlendirilmiştir (Richard Adelbert Lipsius, *Die Apokryphen, Apostelgeschichten und Apostellegenden: ein Beitrag zur Altchristlichen Literaturgeschichte* (Braunschweig: C. A. Schwetschke und Sohn, 1883), 1/194; Francis Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958), 173). Schermann ise el yazması Parisinus Graecus 1115'i Kypr. Epiphanius'a atfedilmiştir (Schermann, *Prophetarum Vitae Fabulosae*, XVI). Max Bonnet tarafından 1894'te yayımlanan “Martyrium sancti Apostoli Andreae” Andreas ve Stakhys'in hikâyelerini içerir ve Narratio olarak adlandırılır (Max Bonnet, “Martyrium Sancti Apostoli Andreae”, *AnBoll* 13 (1894), 358). Andreas'ın seyahatlerinin daha ayrıntılı bir açıklamasını vermesi nedeniyle Pseudo-Epiphanius'un yazısını Narratio'dan daha erken saymak mümkündür (Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium*, 171-175). Pseudo-Epiphanius'a dayanan Havari Andreas'ın Byzantion Kilisesi'nin kurucusu olduğu fikri, IX. yüzyılda ortaya çıkmıştır (Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium*, 179; Turhan Kaçar, “Konstantinopolis Kilisesi'nin Kuruluşu: Mitoloji ve Tarih”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 14 (2008), 118, 126). Ayrıca bk. Francois Halkin (ed.), *Bibliotheca Hagiographica Graeca* (Bruxelles: Société des Bollandistes, 1957), 1/29-33 (93-108c); Francois Halkin (ed.), *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graeca* (Bruxelles: Société des Bollandistes, 1969), 21-22 (94-102b); Francois Halkin (ed.), *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graeca* (Bruxelles: Société des Bollandistes, 1984), 20-21 (94-108); Paul Peeters (ed.), *Bibliotheca Hagiographica Orientalis* (Bruxelles: Société des Bollandistes, 1910), 12-13 (48-54); Societas Bollandistarum (ed.), *Bibliotheca Hagiographica Latina Antiquae Et Mediae Aetatis* (Bruxelles: Société des Bollandistes, 1898-1901), 1/71-73 (428-442); Societas Bollandistarum (ed.), *Bibliotheca Hagiographica Latina Antiquae Et Mediae Aetatis. Supplementi Editio Altera Auctior* (Bruxelles: Société des Bollandistes, 1911), 20-21 (428-442c); Hippolyte Delehaye (ed.), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris* (Bruxelles: Société des Bollandistes, 1902), 265-266.

⁶⁶ *Արեւելք*, “Եւրոկիոյ Ս. Զովակիմ Աննայի վանքը”, 5363; Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Եւրոկիոյ Հայոց*, 734.

⁶⁷ Thaddaios İsa'nın havariden biridir ve bu ad yalnızca Matthaïos ve Markos İncillerinde geçer (KJV. Mt.10:3; Mk.3:18). Thaddaios'un Ermeni Kilisesi ile ilişkilendirilmesi ilk olarak Eusebios'un *Ekklesiastika Historia* (IV. yüzyıl) adlı eserindeki Thaddaios ve Kral Apkar efsanesinden kaynaklanır ve bu eserde İsa ile Kral Apkar arasındaki mektupların Edessa'nın arşivlerinden alınarak Süryaniceden çevrildiği, bununla beraber bu mektuplara Süryanice dilinde, İsa'nın göğe yükselişinden sonra on iki havariden biri olan Thōmas'ın

(Bartholomaios)⁶⁸ adlı havarilere adandığını aktarır.⁶⁹

(Ioudas), Apkar'a yetmişlerden biri olan Havari Thaddaios'u gönderdiği ile ilgili bir metnin de eklendiği kaydedilmiştir (Eusebios, *Eusebius The Ecclesiastical History*, trans. Kirsopp Lake (London-New York: William Heinemann-G. P. Putman's Sons, 1926), 1/84-97 (1. 13); tarihlendirme ile ilgili bk. intro. xix-xxvii). *Addai Doktrini* (IV-V. yüzyıllar) adlı eserde ise İsa'nın göğe yükselmesinden sonra Thōmas (Ioudas) yetmiş iki havariden biri olan Havari Addai'yi Apkar'a gönderdiği yazar (George Phillips (ed.), *The Doctrine of Addai, the Apostle* (London: Trubner & Co of Ludgate Hill, 1876), 5). Addai Doktrini V. yüzyılda Süryaniceden Ermeniceye çevrilmiş ve bunun yazarlığı ise Labubna adlı kişiye atfedilmiştir (Michael Hollerich, *Making Christian History: Eusebius of Caesarea and His Readers* (Oakland, CA: University of California Press, 2021), 125). Labubna da Addai'yi yetmiş iki havariden bir olarak kaydeder (Labubna, *Lettre d'Abgar, Ou Histoire de la Conversion Des Édesséens*, trans. Ğevont Alişan (Venise: Imprimerie Mekhitariste de S. Lazare, 1868), (14)). Movses Khorenatsi Apkar'ı Ermenilerin kralı olarak tanımlar ve Thaddaios yetmiş altı havariden biridir (James Donaldson-Alexander Roberts (ed.), *Ante-Nicene Fathers. The Writings of the Fathers Down to A.D. 325* (New York: Charles Scribner's Sons, 1903), VIII/704-706). Thaddaios genellikle Ioudas (Judas) olarak tanımlanır (Lk. 6:16; Jn.14:22; Acts. 1:13). Baudouin de Gaiffier tarafından 1960'larda keşfedilen ve onun tarafından VII. yüzyıla tarihlenen Latince bir havari listesi olan Breviarium Apostolorum'da Ioudas'ın Armenia'nın Nerito şehrine gömüldüğü kaydeder (Schermann, *Prophetarum Vitae Fabulosae*, 211); Michel van Esbroeck, "Une Liste des Apôtres dans le Codex Géorgien 42 d'Iviron", *AnBoll* 86/1-2 (1968), 147; Valentina Calzolari, *Les Apôtres Thaddée et Barthélemy Aux Origines Du Christianisme Arménien* (Turnhout: Brepols, 2011), 106). Mağakya Ormanyan, Tateos'un görev süresini Hayots Yekeğetsin'de 35-43 yılları arasına, Azgapatum'da ise 43-66 yılları arasına tarihler (Մաղաքիա Օրմանեան, *Հայոց Եկեղեցին և իր պատմությունը, վարդապետությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, արարողությունը, գրականություն, ու ներկայ կացությունը* (Գոստանդնուպոլիս: Վ. և Ն. Տեր-Ներսեսեան, 1912), 21; Մաղաքիա Օրմանեան, *Ազգապատում: Հայ ուղղափառ Եկեղեցու անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած* (Գոստանդնուպոլիս: Վ. և Ն. Տեր-Ներսեսեան, 1912), 1/ժԳ). Ayrıca bk. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, II/264-266 (1702-1705); Halkin, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graeca*, 177 (1704-1704d); Halkin, *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graeca*, 199-200 (1704-1704m); Peeters, *Bibliotheca Hagiographica Orientalis*, 250-251 (1141-1147); Societas Bollandistarum, *Bibliotheca Hagiographica Latina Antiquae Et Mediae Aetatis*, I/667, II/1160 (8011); Delehay, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 755-756; Seyfeli, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, 37.

⁶⁸ Bartholomaios İsa'nın on iki havarisinden biridir (KJV. Mt.10:3; Mk.3:18; Lk. 6:14; Acts.1:13). Kaisareialı Eusebios göre Pantainos (II. yüzyıl) Hindistan'a gittiğinde orada Matthaos İncil'i bulmuştur; Bartholomaios onlara vaaz vermiş ve İbrani harfleriyle yazılmış Matthaos İncil'ini bırakmıştır (Eusebios, *Eusebius The Ecclesiastical History*, 1/462-463 (1.5.10)). Movses Khorenatsi (V. yüzyıl) Apkar'ın ölümünden sonrasında Ermenistan krallığı ikiye bölündüğünü; Edessa'da Apkar'ın oğlu Ananoun ve Ermenistan'da kız kardeşinin oğlu Sanadrug'un hüküm sürdüğünü aktarır. Babasının erdemlerini miras almayan Sanadrug'un hükümdarlığı sırasında Havari Bartholomaios Ermenistan'a geldiğini yazar (Donaldson-Roberts, *Ante-Nicene Fathers*, VIII/706). Kral Sanadrug'un yirmi dokuzuncu yılında Bartholomaios Ermenistan'a gitmiştir ve Thomas, Bartholomaios'a Ermenistan'ı ihmal etmemesini, Thaddaios'un bulunduğu her yerde vaaz vermesini yazmıştır (George Bayan (ed.), *Le Synaxaire Arménien de Ter Israël, V. Mois de Kalotz* (Paris: Firmin-Didot, 1924), I/25-26). Breviarium Apostolorum'da havari Bartholomaios, Lykaonia'da vaaz vermiş ve Ermenistan'ın büyük bir şehri olan Albanopolis'te barbarlar tarafından canlı canlı derisi yüzdüldüğü ve Kral Astrages'in emriyle başı kesildiğini aktarmıştır (Schermann, *Prophetarum Vitae Fabulosae*, 209-210). Bartholomaios'u kapsamlı bir şekilde inceleyen Michel van Esbroeck'e göre, Bartholomaios'un Ermenistan'daki vaazıyla ilgili bize ulaşan en eski belgedir (Esbroeck, "Une Liste des Apôtres dans le Codex Géorgien 42 d'Iviron", 147; Calzolari, *Les Apôtres Thaddée et Barthélemy*, 106). Mağakya Ormanyan, Bartholomaios'un görev süresini Hayots Yekeğetsin'de 44-60 yılları arasına, Azgapatum'da ise 60-68 yılları arasına tarihler (Օրմանեան, *Հայոց Եկեղեցին և իր պատմությունը*, 21; Օրմանեան, *Ազգապատում, ժԳ*). Ayrıca bk. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, I/81-82 (227-232f); Halkin, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graeca*, 39 (226z-232b); Halkin, *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graeca*, 226z-232b (41); Peeters, *Bibliotheca Hagiographica Orientalis*, 37-39 (152-159); Societas Bollandistarum, *Bibliotheca Hagiographica Latina Antiquae Et Mediae Aetatis*, I/150-152 (1001-1014); Societas Bollandistarum, *Bibliotheca Hagiographica Latina Antiquae Et Mediae Aetatis. Supplementi Editio Altera Auctior*, 43 (1002-1013); Delehay, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 743-744.

⁶⁹ Տրդատ Պալեան, *Հայ Վանդապ* (Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչություն, 2008), 104; Ալկոյաճեան, Պատմություն Եւրոկիոյ Հայոց, 734.

Arşag Alboyacıyan (1879-1962) 1952 yılında basılan *Պատմութիւն Եւրոկիոյ Հայոց* adlı kitabında manastırın ilk olarak Ortodoks Rum ya da Ortodoks Ermeniler tarafından inşa edildiğini yazmaktadır.

Bu manastır, Surp Parseğ⁷⁰ veya onun ardından gelen halef selefleri tarafından aynı dönemlerde orada yaşayan Ortodoks olması şartıyla Ermeni ve Yunan kökenli olan Hıristiyan halk için Iris Vadisine (manastır olarak) inşa edilmiştir. Kiliselerin Antreas adlı havari tarafından kurulmuş olması geleneği, önceden Yunan kuruluşu olma olasılığını düşündürür, çünkü Ermeniler için Tateos ve Partoğimeos adlı havarilerin sahip olduğu vasıf, Yunanlarda Antreas için geçerlidir.⁷¹

Hamazasb Osgyan (1895-1968) 1962 yılında basılan *Մերաստիայի, Խարբերողի, Տարբերողի եւ Տրայիզոնի նահանգներու վանքերը* adlı manastırlar ile ilgili eserinde manastırın önceden bir Rum kurumu olduğu ile ilgili geleneği tekrarlar.

Gelenek, Hovagim-Anna Manastırının kurucularının Tateos ve Partoğimeos ve aynı şekilde Antreas adlı havarileri olarak beyan eder. Bunun da, önceden gelen bir Yunan kurumu olabileceği düşünülüyor. Andreas adlı havarinin kurucu olması geleneği bu görüşü destekliyor.⁷²

Manastırın el değiştirmesi ile ilgili en ilginç bilgiler ise Arşag Alboyacıyan'ın *Պատմութիւն Եւրոկիոյ Հայոց* adlı kitabında yer almaktadır. O manastırın en erken XI-

⁷⁰ Surp Parseğ (Hagios Blasios) Hristiyanlar onu Kappadokia'daki Sebasteia'ya piskopos olarak seçmişlerdir; Diocletianus'un (284-305) zulmü nedeniyle piskopos olduktan sonra bir mağarada keşiş hayatı sürdürmüştür; mucizelerinden en önemlisi bir kadının, boğazına balık kılıcı takılan oğlunu ayağa kaldırmış olmasıdır; bölgenin prensi, Hagios Blasios'u onun tanrılarına inanmayı kabul etmediği için onu öldürmüştür; Hagios Blasios ölmeden önce Rabbine, boğaz rahatsızlığı veya başka bir hastalığından dolayı yardıma ihtiyacı olanları duyabilsin ve tedavi edilip iyileştirilmeyi hak etsin diye dua etmiştir (Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea Vulgo Historia Lombardica Dicta: Ad Optimorum Librorum Fidem*, ed. Johann Georg Theodor Grässe (Leipzig: Librariae Arnoldianae, 1850), 167-169); Aetios Amidēnos (V. ve VI. yüzyıllar) Hagios Blasios'un boğulma tedavisi üzerine yazmıştır (Aetios Amidēnos, *Aetii Amideni Libri Medicinales*, ed. Alexander Olivieri (Berlin: Aedibus Academiae Litterarum, 1950), 488 (VIII.54); Marco Polo (1254-1324) *IL Milione* adlı eserinde Sevasta (Sebastai) Hagios Blasios'un görkemli şehitlik tacının bulunduğu yerdir (Marco Polo, *IL Milione. Secondo IL Testo della "Crusca", Reintegrato con Gli Altri Codici Italiani*, ed. Dante Olivieri (Bari: Gius Laterza & Figli, 1912), 16 (XV (XXI)) ms. della Biblioteca civica di Padova, segn. CM, 211 (veneto); (Marco Polo, *The Travels of Marco Polo the Venetian*, ed. Ernest Rhys (London-New York: J.M. Dent & Sons, Ltd.,- E.P. Dutton & Co., 1914), 33 (III)); Parunag Bey Feruhan (1824-1868) eserinde Hagios Blasios'un şapeli Medrese Mahallesi'nde bir Dajig'in bahçesinde olduğunu ve bu şapelin Hıristiyanlar hatta Dajigler tarafından ziyaret edildiğini yazar (Ֆերուհեան, *Ճանապարհորդութիւն ի Բարբելոն ընդ Հայաստան*, 19); Karekin Srvantsdyants (1840-1892) Toros Ağpar'da bir Türk'ün evindeki Hagios Blasios'un mezarının baş tarafına dikilmiş, hacıların su içmesi için içine su doldurulan bir çukur bulunan, yuvarlak bir taştan yarım sütun bulunduğunu ve ziyaretçilerin boğaz veya göz ağrısı çeken veya boğazlarına kemik kaçırmış Ermeniler ve Türkler olduğunu kaydeder (Սրուանտեան, *Թորոս Աղբար*, 155); ayrıca Ğugas İnciyan (1758-1833) *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի* adlı eserinde Dajiglerin bunu "Boğaz Evliyası" olarak andıklarını aktarır (Բնձիճյան, *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ*, 286); Pagan olan ailesi kimine göre Grek kimine göre ise Ermeniydi (Arman Çuhacıyan, *Uluslararası Üne Sahip Sivaslı Aziz Vlas*, çev. Arusyak Özfuruncu (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2004), XXV-XXVI); Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, I/97-98 (276-277k); Halkin, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graeca*, 44 (276-277e); Halkin, *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graeca*, 46-47 (276-277e); Peeters, *Bibliotheca Hagiographica Orientalis*, 44 (183); Societas Bollandistarum, *Bibliotheca Hagiographica Latina Antiquae Et Mediae Aetatis*, I/204-205 (1370-1380); Societas Bollandistarum, *Bibliotheca Hagiographica Latina Antiquae Et Mediae Aetatis. Supplementi Editio Altera Auctior*, 56-57 (1370-1380d); Delehay, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 458.

⁷¹ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Եւրոկիոյ Հայոց*, 735.

⁷² Ոսկյան, *Մերաստիայի*, 12-13.

XII. yüzyıllarda Danişmend veya Selçuklu Sultanı'nın izniyle bir Ermeni manastırı olarak var olmuş olabileceğini belirtir.

Sonuç olarak birbirine karşı savaşan⁷³ iki müteakip gelenek de, zaten kendi içinde bütünsel değildir. Bize bir şeyler anlatır. Bu eski kuruluş hep halkın kalbinde ve aklında yer edinmişti, Ermeniler fırsatını bulduklarında elbette ki ona her şekilde sahip çıkmışlardır (hangi şekilde veya ne zaman olduğu bilinmese de). Güvenli bir şekilde S. Hovagim Anna Manastırı, Danişmend veya Selçuk Sultanı'nın izniyle has Ermeni manastırı olarak var olmaya en erken 11. ve 12. yüzyılda başlamış olabilir; yabancıların şahsi manastırı veya yerel kutsal bir ibadet yeri ya da tamamıyla yeniden inşa edilmiş şekilde olduğu varsayılıyor.⁷⁴

Ermeni tarihi içinde hiçbir yere yerleştirilmese de ötekinin kimlik unsurları çerçevesinde Ermenilerle Danişmend Gazi'nin ortak atadan geldiği inancına değinmek gerekir. Kökeni hakkında çağdaşı tarihçilerin yazdıkları esas alınarak birbirinden çok farklı tezler ortaya atılmış olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.⁷⁵

Nihayetinde Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'nın birçok kez yıkıldıktan sonra yeniden inşasına dair net bilgiler ancak XV. yüzyıldan itibaren bize ulaşmaya başlar. Bu ibadet yeri 1479 yılında zanaatkâr Kudüslü Vartabed Hagop'un katkılarıyla ve Manastır müteveffa Başepiskopos Krikor'un, Gatoğigos Garabed'in anısına inşa edilmiştir.⁷⁶ (Şekil 2)

⁷³ Karşı olan anlamında kullanılmıştır. (ÇN)

⁷⁴ Ալլպօրաճեան, Պատմութիւն Երզնկիոյ Հայոց, 735.

⁷⁵ Madteos Urhayetsi (XII. yüzyıl) eserinde Danişmend Gazi'nin kökeni ile ilgili ifadeler "...Sivas'ın ve bütün Rum memleketinin sahibi bulunan İranlı Emîr Danişman..." (Madteos Urhayetsi, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. Hrnt D. Andreasyan (Ankara: TTK, 1987), 204 (II/CLXVII)) ve "...Ermeni aslından olup Roma memleketinin büyük emîri bulunan Danişman öldü..." (Madteos Urhayetsi, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), 225 (III/CLXXXIII)) geçer.; Mikho'el Süryoyo (Süryani Mikhael) (XII. yüzyıl) eserinde Tanouşman adlı bir Türk emîri (Mikho'el Süryoyo, *Suryani Patrik Mihail'in Vakainamesi* (1042-1195), çev. Hrand D. Andreasyan (İstanbul, 1944), II/30 (IX), Mikho'el Süryoyo, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche* (1166-1199), trans. Jean Baptiste Chabot (Paris: Ernest Leroux, 1905), III/173 (XV.IV), Danişman adlı bir emîr Türkler'in arasından çıkıp (Ermenice olan metinde) (Mikho'el Süryoyo, *Suryani Patrik Mihail'in Vakainamesi*, II/31 (IX)) şeklinde yazar ve Türklerin onu Theдали'daki esirler arasına götürdüklerinden ve Müslüman yaptıklarından bahseder (Haçlı külliyyatında) (Eduard Dulaurier, *Recueil des Historiens des Croisades: Documents Arméniens* (Paris: Imprimerie Royale, 1869), I/324); 'Izz al-Din ibn Şaddād (İbn Şeddād) (XIII. yüzyıl) göre Süleyman bin Kutalmış'ın dayısı Gümüştekin'dir (İbn Şeddād, *Description de la Syrie du Nord: Traduction annotée de Al-A'Laq al-ḥaṭira fi ḍikr umarā' al-Şām wa l-Ġazira*, trans. Anne-Marie Eddé-Terrasse (Damas : Institut Français de Damas, 1984), II) ve Rabia Uçkun adlar ile ilgili farklı fikirler savunur (Rabia Uçkun, "Melik Danişmend Gazi'nin Tarihi ve Efsanevi Şahsiyeti Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 2/2 (1998), 260); Nikētas Khōniatēs eserinde Melik Muhammed'in menşeinden Persarmenios Tanismanios şeklinde bahseder (Nikētas Khōniatēs, *Nicetae Choniatae Historia*, 27, Nikētas Khōniatēs, *Nicetae Choniatae Historia*, I/19 (27), Nikētas Khōniatēs, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işiltan (Ankara: TTK, 2020), 13 (27)); Danişmendname'de Danişmend Gazi'nin kökeni Battal Gazi'ye dayanmaktadır (Demir, *Danişmendname* (Eski Türkiye Türkçesi), I/47; Demir, *Danişmendname* (Türkiye Türkçesi), 2/65); Danişmend Gazi'nin kökeni ile ilgili birbirinden çok farklı görüşler bulunmaktadır (Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih, Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye* (1071-1328) (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996), 118-122; İsmail Hami Danişmend, *Tarih Kurumuna Açık Mektup* (Türk Kahramanlarına Ermenilik İsnadı Münasebetiyle) (İstanbul: İnanç Yayınları, 1945), 10-14); Irene Melikoff (ed.), *La Geste de Melik Danişmend: étude Critique du Danişmendnâme* (Paris: Adrien Maisonneuve, 1960), I/103-106; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, ed. Refet Yinanç (Ankara: TTK, 2013), I/170-171).

⁷⁶ Ուլլաւ, *Մէրաւոյնայի*, 12; "Manastırın içinde büyük özenle gösterilerek korunan güzel ve sanatsal çift kanatlı bir oyma kapı yer alıyor. Büyük ihtimalle eski kiliseye ait olduğu düşünülen kapının üzerinde şu yazılar yer alıyor. (Kapının üzerindeki yazıtta yer alan yazı; 1479 yılında bu ibadet yeri zanaatkar Kudüslü

Ğevont Dosebetsi'nin kronolojik sıralamasında 1567'de Surp Hovagim ve Surp Anna'dan söz eder.⁷⁷ Sdepanos Tokhatetsi bir şiirinde oranın iyi durumda olduğundan bahseder.⁷⁸ Bu şiir 1596 ile 1604-1617 yılları arasında yazılmış olmalıdır.⁷⁹ Simeon Lehatsi 1613 ve 1614 yılları arasında Eudokia'yı ziyaret etmiş fakat Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'ndan bahsetmemiştir.⁸⁰ Kıdemli Tavit (Yerets) 1651 yılında orayı ziyaret etmesine rağmen manastır hakkında bilgi vermez.⁸¹ Eudokialı bir badgerahanın İncil'inde 1654'de Ğayamahali kilisesinin ve Surp Anna'nın inşa edildiği ve 1659'da Surp Anna'nın yenilediği yazmaktadır.⁸² 1659'da güney bölgelerinden gelen vali Çarzbleu Paşa, bu kutsal ziyaret yerini temelden sökerek yerle bir eder.⁸³ Manastır 1720'de aydınlık ve gösterişli khoranlarıyla, kullanışlı odalarıyla, bütün halkın yardımıyla ve çalışkan Papaz Mardiros'un önderliğinde tekrardan yenilenir fakat üç sene sonra farklı ırklardan kişiler toplanarak manastıra gidip her şeyi talan etmişlerdir ve Temmuz ayında parçalayamadıkları tüm binaları da yakmışlardır.⁸⁴ Papaz Mardiros şahsi olarak şehre, kralın yanına giderek yeni bir ferman çıkartır ve bu fermanla Kutsal Manastır eskisine göre çok daha gösterişli bir şekilde yeniden inşa edilir.⁸⁵ Son olarak Kutsal Manastır o haliyle yüz yıldan fazla ayakta kalsa da Srpazan Hayr Kevork Başepiskopos zamanında artık yıkık haldedir, 1827 yılında meydana gelen şiddetli bir deprem ile birlikte tamamen harap olmuştur. Depremi takip eden sene Nisan 1828'in başlarında inşaat başlamış ve Eylül ayının sonunda tamamlanmıştır.⁸⁶

Vartabed Hagop'un katkılarıyla inşa edildi. Manastır müteveffa Başepiskopos Krikor'un, Katolikos Garabed'in anısına inşa edilmiştir." bk. Nuljyan, *Սեբաստիայի*, 12; Batı Ermenice metinden Karin Bal Demir tarafından çevrilmiştir.

⁷⁷ Գյուտ Աղանյանց, *Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Ժ*: (Թիֆլիս: Ելէքտր. Տպ. Ն. Աղանեան, 1912), 502.

⁷⁸ Nuljyan, *Սեբաստիայի*, 13.

⁷⁹ Ներսես Ալիկյան, *Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, Ազգային մատենադարան ՂԲ*: (Վիեննա: Մխիթարեան տպարան, 1921), 132; Nuljyan, *Սեբաստիայի*, 13; Hovhannes Vosgeperan ile ilgili şiiri 1596'da yazmıştır (Ղևոնդ Ալիշյան, "Խօսանկն Եկեղեցոյ յանապատս Հայոց", *Բազմավեպ* 23/6 (1865): 187 dipnot 1).

⁸⁰ Simeon Lehatsi (1584-1639) iki Ermeni manastırından bahseder. Bunlar Surb Andon (Khazōva [Has-ova] ovasının yanındaki dağların tepesindedir.) ve K'ēmēr olarak adlandırın Surb Anartsat' (Şehrin içindedir.) manastırlarıdır. bk. (Simeon Lehatsi, *The Travel Accounts of Simeon of Poland*, trans. George A. Bournoutian (Costa Mesa CA: Mazda Publishers, 2007), 168).

⁸¹ Հակոբոս Տաշյան, *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց. Մատենագիտական ցանկեր* (Վիեննա: Մխիթարեան տպարան, 1895), 841; Բաբգէն Աթոռակից Կաթողիկոս, *Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից* (Աթիլիս: Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1957), 642; Nuljyan, *Սեբաստիայի*, 13.

⁸² Աղանյանց, *Դիւան Հայոց Պատմութեան*, 377.

⁸³ Աղանյանց, *Դիւան Հայոց Պատմութեան*, 377; Nuljyan, *Սեբաստիայի*, 15.

⁸⁴ Nuljyan, *Սեբաստիայի*, 15-16; Աղանյանց, *Դիւան Հայոց Պատմութեան*, 377.

⁸⁵ Nuljyan, *Սեբաստիայի*, 16.

⁸⁶ Nuljyan, *Սեբաստիայի*, 16-17; 24 Temmuz 1827 ve 22 Eylül 1827 tarihli Hatt-ı Hümayunlarda manastırın tamiri ile talepler yazar (BOA, HAT, No. 1025, Gömlek No. 42739 (H 29-12-1242); BOA, HAT, No.1025, Gömlek No. 42746 (H 01-03-1243), fakat arşivlerde bu talebe cevaben bir belgeye rastlanmamıştır; Sinan Çakmak tarafından Osmanlıca metinden çevrilmiştir; O dönemde Manastırın kapısı üzerindeki bir yazıtın bahsedilir ve bu yazıtta tarihler Osmanlı arşivlerindeki belgeleri destekler niteliktedir. "Tanrının lütfuyla Kutsal yemine dayanarak; odaları, onu çevreleyen duvarları ve dış yapıları –Başepiskopos Kevork döneminde, oranın halkı, din adamları birliğinin çalışmaları ve Tanrı'yı yüceltmek maksadıyla yenilendi. Yenileme

Manastıra ait hiçbir yapı kalıntısı günümüzde tespit edilememiş olsa da konu ile ilgili Ermeni kaynaklarından, son inşasından sonra manastırın kilisesi ve yapıları hakkında bilgi ediniriz. Bağların sonlandığı tepenin üstüne inşa edilmiş manastır duvarlarla çevrilidir ve manastırın kuzeye ve batıya açılan iki kapısı bulunur.⁸⁷ Manastırın taştan yapılmış ibadet yeri⁸⁸ küçük olmasına rağmen aydınlıktır.⁸⁹ İbadet yerinin gaviti kubbe ile örtülüdür;⁹⁰ burada manastırı inşa eden Episkopos Kevork'un ve manastırın dini önderliğini yürüten Rahip Kalust Boncukyan'ın koyu renkli mermerden yapılmış mezarları bulunur.⁹¹ (Şekil 3; Şekil 4)

Şekil 3: Belgelere Göre Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'nın Rekonstrüksiyonu

İbadet yerinin güney tarafında on iki odalı birliğin bölümü mevcuttur ve çatı katındaki iki odasından şehrin bağları ve Kazova'nın güzel manzaraları (sıradağlar ve İris) görülmektedir. Burada küçük bir bahçe, bir çeşme, yeşil çalılar ve üzüm asmaları bulunmaktadır; ibadet yerinin kuzey tarafında öğretmen odası ve sınıflar için iki köşesinde odaların yer aldığı düzenli bir okul binası⁹² inşa edilmiştir; bununla beraber aynı tarafın iç kısmında mutfak ve kiler yer alır; mutfağın kapısının yanında bir kaynaktan su akar; içeride, ukhdavordan⁹³ yatak odalarına kadar uzanan oldukça geniş bir ambar bulunmaktadır; birliğin ve ukhdavor yatak odalarının üst kısmında, buranın doğu kısmında köşede tahtadan yapılmış bir çan kulesi, tepesinde demirden haçıyla yukarıya uzanmaktadır.⁹⁴ (Şekil 5)

çalışmaları 1828 yılında Nisan ayında başladı ve Eylül sonunda tamamlandı” *Բիզանդիոն*, “Եվրոպիոյ Հայ վանքերի Յովակիմ Աննայի վանք” (25.12.1900), 1286.

⁸⁷ Մրուանձտեանց, *Թորոս Աղբար*, 99; Osgyan kuzey ve güneyde iki girişi bulunduğunu yazar (Ռսկյան, *Սերաստիայի*, 11); Srvantsdyants batıya açılan kapının demirden olduğunu belirtir (Մրուանձտեանց, *Թորոս Աղբար*, 99).

⁸⁸ Srvantsdyants kilise yerine ibadet yeri (Տաճար) yani dajar ifadesini kullanır.

⁸⁹ Բիզանդիոն, “Եվրոպիոյ Հայ վանքերի Յովակիմ Աննայի վանք”, 1286; Ռսկյան, *Սերաստիայի*, 11.

⁹⁰ Ռսկյան, *Սերաստիայի*, 21.

⁹¹ Մրուանձտեանց, *Թորոս Աղբար*, 102; Ռսկյան, *Սերաստիայի*, 19.

⁹² Osgyan, Cemaran adı verildiğini belirtir (Ռսկյան, *Սերաստիայի*, 21).

⁹³ İbadete gelenler anlamındadır (Ç.N. Karin Bal Demir).

⁹⁴ Մրուանձտեանց, *Թորոս Աղբար*, 99-100.

Şekil 4: Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı⁹⁵

Şekil 5: Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı⁹⁶

Güney tarafında tek katlı ve on dört odalı ukhdavor bölümü vardır ve bu yapının avlusunda akan bir pınar, bir havuz ile gül ağaçları bulunmaktadır; manastırın büyük kuzey kapısına karşı ahırlar ve “Çiftlik” olarak adlandırılan bir ev yapılmıştır; ahırların ötesinde ve onun hemen yanında rahiplerin mezarları⁹⁷ yer alır; asıl ahır dağın üst

⁹⁵ Պալեան Տրդատ, Հայ վանորայր ի Թուրքիա (Իզմիր: Տպագրութիւն Բեշիշեան, 1914) akt. Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, ed. Arsen Yarman (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008), 321.

⁹⁶ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Եւրոկիոյ Հայոյ*, 731.

⁹⁷ Srvantsdyants acı bir şekilde haçkarların çöple kaplandığına; koyunların orada geviş getirdiklerine, otları yediklerine ve uzandıklarına şahit olduğunu anlatır (Սրուանձտեանց, *Թորոս Աղբար*, 100).

kısımındadır; manastırın doğu ve kuzey surları tarafından çevrelenen bir bahçesi ve yirmi beş parça tarla bulunmaktadır.⁹⁸

Şekil 6: Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'nın Muhtemel Konumu

Manastırın haritada gösterilen iki yerden birinde yer alması mümkün olsa da, onun planı göz önünde bulundurulduğunda büyük ihtimalle Girgeros Düzü olarak gösterilen yerde olmalıdır. Konumu, bu araştırmanın ana konusu olan kimlik tartışmasında önemli bir parametredir, çünkü Aydınca köyüne, yani bir Rum manastırına çok yakındır. (Şekil 6)

Sonuç

Bu çalışmada, Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'nın kuruluş anlatılarını analiz etmek için Max Weber, Everett Cherrington Hughes ve Fredrik Barth'in etnik grup tanımlarından yola çıkarak bir kuram önerilmektedir. Bu kuram, kolektif siyasal eylem sonucu ortaya çıkan etnik grubun, ötekini tanımlayarak kendi tanımının sınırlarını çizdikten sonra, etnik kimlik unsurlarının bazılarını onu oluşturan gruplardan direkt alırken bazılarını da tasarladığı; ortak köken inancı ve gelenek gibi tasarlanan unsurların onları oluşturan gruplardan izler taşıdığı yönündedir. Geleneğin ötekinden izler taşıması için kimlik unsurlarından en az birinin ötekiyle ortak olması gerektiği tezinden hareketle yapılan analizler temelinde ötekinin anlatıdaki rolüne dair çıkarımlar şu şekilde sıralanabilir:

Bunlardan ilki, geleneğin anlatısını tasarlayanların bazı kimlik unsurlarını doğrudan öteki olarak tanımladıklarından almasıyla ilgilidir. Manastırın havari Surp Antreas tarafından kurulduğu inancı, öteki olan Rum Ortodokslardan kaynaklanır. Bu durum, bu bölgede yaşayan etnik köken ve dini inancını Rum Ortodokslardan, dillerini ise öteki olarak tanımlanan Ermenilerden alan Hay-Horomları akla getirir. Manastırın Hay-Horomlar ile Apostolik Ermeniler arasında el değiştirmiş olması ve geleneğin devam

⁹⁸ Մրուանձուեանց, Թորոս Աղբաթ, 99-101.

ettirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu manastırın eskiden bağlı olduğu Rum manastırının bulunduğu Geksi'de Ermenilerin yaşadığının belirtilmesi bunun en önemli ispatıdır. Bu bölgeyi analiz ederken, birçok etnik grubun kimlik unsurlarının birleşiminden oluşan grupların varlığını dikkate almak önemlidir. Bu durum şimdiye kadar göz ardı edilmiştir. Özellikle Hay-Horomların varlığına ilişkin araştırmaların altı çizilmelidir. İkincisi ise, anlatıyı tasarlayanların, öteki olarak nitelendirdikleri ile ortak bir ataya sahip oldukları inancıdır. Surp Hovagim ve Surp Anna Manastırı'nın Rumlar ve Ermeniler arasında el değiştirmesi ile ilgili olarak Arşag Alboyacıyan, Dânişmend veya Selçuk Sultanı'nın izniyle bunun en erken XI. ve XII. yüzyılda olabileceği görüşüne yer verir. Gelenekteki bu anlatıya bakılırsa, Dânişmendliler veya Selçuklular öteki olsa bile muhtemelen Ermeniler kendi ve onları ayıran sınırları çok net bir çizgiyle ayırmamışlardır. Dânişmend veya Selçuklu dönemlerinde yaşamış kronikçiler Madteos Urhayetsi, Mikho'el Sūryoyo ve Nikētas Khōniatēs doğrudan ya da dolaylı olarak Ermeniler ile Dânişmend Gazi arasında ortak atalar ilişkisi kurarlar. 'Izz al-Dīn ibn Şaddād'a (İbn Şeddād) göre Süleyman bin Kutalmış'ın dayısı Gümüştekin olması nedeniyle bu ilişki Selçuklularla da kurulabilir. Sonuçta, tasarlayanların öteki ile ortak atalara sahip oldukları inancı anlatının tasarımını etkilemiş görünmektedir.

Sonuç olarak, Surp Hovagim ve Surp Anna manastırı geleneğinin, Hay-Horomların yanı sıra ortak bir ata inancını paylaştıkları diğer grupların da izlerini de içeren anlatısı, manastırı öteki olarak adlandırdıkları Hay-Horomlardan miras alan Apostolik Ermeniler tarafından IX. yüzyıldan sonra tasarlanmış olmalıdır.

Kaynakça | References

- Açikel, Ali. *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of the District (kaza) of Tokat (1574-1643)*. Manchester: The University of Manchester, Doktora Tezi, 1999.
- Açikel, Ali. "Tanzimat Döneminde Tokat Kazasının İdari ve Nüfus Yapısındaki Değişiklikler (1839-1880)". *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27/2 (Aralık 2003), 253-265.
- Açikel, Ali. "Tokat Sancağının İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907)". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/2 (Temmuz 2004), 331-359.
- Aetios Amidēnos. *Aetii Amideni Libri Medicinales*. ed. Alexander Olivieri. V-VIII Volumes. Berlin: Aedibus Academiae Litterarum, 1950.
- Ammianus Marcellinus. *Ammiani Marcellini Rerum Gestarum Libri qui Supersunt*. ed. Wolfgang Seyfarth. II Volume. Leipzig: B.G. Teubner, 1978.
- Anastasiadis, Yorgos I. "Ermenice Konuşan Rumlar Hay-Hurumlar". *Toplumsal Tarih Dergisi* 156 (2006), 38-43.
- Anderson, John George Clark. *A Journey of Exploration in Pontus*. Bruxelles: H. Lamertin, 1903.
- Aulus Hirtius. *Caesar, Alexandrian, African and Spanish Wars*. trans. A. G. Way. London-Cambridge, MA: William Heinemann Ltd.-Harvard University Press, 1955.
- Bardizaktsi, Vahan vd. *Palu-Harput 1878 Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, Raporlar*. ed. Arsen Yarman. I-II Cilt. İstanbul: Derlem Yayınları, 2010.
- Barth, Fredrik. "Giriş". çev. Ayhan Kaya-Seda Gürkan. *Etnik Gruplar ve Sınırları Kültürel Farklılığın Toplumsal Organizasyonu*. 11-40. Ankara: Bağlam Yayıncılık, 2001.
- Bayan, George (ed.). *Le Synaxaire Arménien de Ter Israël. V Mois de Kalotz. I Volume*. Paris: Firmin-Didot, 1924.
- Beşirli, Mehmet. "Tokat Voyvodalığı (1774-1842)". *Bellekten* 69/254 (Nisan 2005), 161-216. <https://doi.org/10.37879/bellekten.2005.161>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun [HAT]*. No. 1025, Gömlek No. 42739. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun [HAT]*. No. 1025, Gömlek No. 42746. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı [HR.MKT]*. No. 211, Gömlek No. 28. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı [HR.MKT]*. No. 216, Gömlek No. 5. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Temettuât Kalemi Defterleri [ML. VRD. TMT. d.]*. Gömlek No. 14691. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Bonnet, Max. "Martyrium Sancti Apostoli Andreae". *AnBoll* 13 (1894), 353-372. <https://doi.org/10.1484/J.ABOL.4.00372>
- Brockes, Ferdinand. *Quer durch Klein-Asien. Bilder von einer Winterreise durch das Armenische Notstandsgebiet*. Gütersloh: Verlag von C. Bertelsmann, 1900.
- Calzolari, Valentina. *Les Apôtres Thaddée et Barthélemy Aux Origines Du Christianisme Arménien*. Turnhout: Brepols, 2011.

- Claudius Ptolemaeus. *Claudii Ptolemaei Geographia*. ed. Carolus Fridericus Augustus Nobbe. II Volume. Leipzig: Sumptibus et typis Caroli Tauchnitii, 1845.
- Cumont, Franz-Cumont, Eugène. *Voyage D'exploration Archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*. Bruxelles: H. Lamertin, 1906.
- Çuhacıyan, Arman. *Uluslararası Üne Sahip Sivaslı Aziz Vlas*. çev. Arusyak Özfuruncu. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2004.
- Danişmend, İsmail Hami. *Tarih Kurumuna Açık Mektup (Türk Kahramanlarına Ermenilik İsnadı Münasebetiyle)*. İstanbul: İnanç Yayınları, 1945.
- Darrouzes, Jean. *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, La Geographie Ecclesiastique de l'Empire Byzantin*. I Volume. Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1981.
- Darrouzes, Jean. "L'édition des Notitiae Episcopatum". *REB* 40 (1982), 215-221. <https://doi.org/10.3406/rebyz.1982.2140>
- Dbar, Dorotheos. *Ο τόπος θανάτου και ενταφιασμού του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου*. Νέος Άθως: Εκδόσεις Ιεράς Μητροπόλεως της Αμπαζίας, 2016.
- Delehaye, Hippolyte (ed.). *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1902.
- Demir, Alpaslan. XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Demir, Necati. *Danişmendname (Eski Türkiye Türkçesi)*. 1 Cilt. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2020.
- Demir, Necati. *Danişmendname (Türkiye Türkçesi)*. 2 Cilt. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2020.
- Dindorf, Ludwig (ed.). *Chronicon Paschale ad Exemplar Vaticanum*. I Volume. Bonn: Impensis Ed. Weberi, 1832.
- Dio Cassius. *Dio's Roman History*. trans. Earnest Cary. III Volume. London-New York: William Heinemann-Macmillan, 1914.
- Donaldson, James-Roberts, Alexander (ed.). *Ante-Nicene Fathers. The Writings of the Fathers Down to A.D. 325*. VIII Volume. New York: Charles Scribner's Sons, 1903.
- Duffy, John-Parker, John (ed.). *The Synodicon Vetus*. Washington: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1979.
- Dulaurier, Eduard. *Recueil des Historiens des Croisades: Documents Arméniens*. I. Volume. Paris: Imprimerie Royale, 1869.
- Dvornik, Francis. *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958.
- Echard, Michel. *Histoire de tous les Archeveschez, et Eveschez de l'Univers. Par Tables Géographiques & Chronologiques*. Paris: Chez Florentin et Pierre Delaulne, 1700.
- Ephraim Ainos. *Ephraem Aenii Historia Chronica*. ed. Odysseus Lampsides. Athens: Academia Atheniensis, 1990.
- Esbroeck, Michel van. "Une Liste des Apôtres dans le Codex Géorgien 42 d'Iviron". *AnBoll* 86/1-2 (1968), 139-150. <https://doi.org/10.1484/J.ABOL.4.02688>
- Eusebios. *Eusebius The Ecclesiastical History*. trans. Kirsopp Lake. I Volume. London- New York: William Heinemann-G. P. Putman's Sons, 1926 .

- Gaius Julius Solinus. *Caius Julius Solin: Polyhistor*. trans. Alphonse Agnant. Paris: CLF Panckoucke, 1847.
- Gaius Plinius Secundus. *Pliny Natural History*. trans. Harris Rackham. II Volume. London-Cambridge, MA: William Heinemann Ltd.-Harvard University Press, 3th Edition, 1961.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). *Abu'l Farac Tarihi*. çev. Ernest A. Wallis Budge-Ömer Rıza Doğrul. I Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945 .
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). *Abu'l Farac Tarihi*. çev. Ernest A. Wallis Budge-Ömer Rıza Doğrul. II Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1950 .
- Halkin, Francois (ed.). *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. I-III Volumes. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1957.
- Halkin, Francois (ed.). *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graeca*. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1969.
- Halkin, Francois (ed.). *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graeca*. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1984.
- Haniççe, Murat. "Osmanlı Devleti'nin Bataklık Kurutma Uygulamalarına Bir Bakış: Tokat Kaz Gölü Örneği (1870-1892)". *Türk Dünyası Araştırmaları* 119/235 (Temmuz- Ağustos 2018), 49-88.
- Hieroklēs. *Le synekdemōs d'Hiérōklēs. Et L'opuscule Géographique de Georges de Chypre*. ed. Ernest Honigmann. Bruxelles: Éditions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1939.
- Hollerich, Michael. *Making Christian History: Eusebius of Caesarea and His Readers*. Oakland, CA: University of California Press, 2021.
- Hughes, Everett Cherrington. *The Sociological Eye: Selected Papers*. New Brunswick- London: Transaction Publishers, 2th Edition, 1993.
- Hunger, Herbert vd. (ed.). *Registrum Patriarchatus Constantinopolitani, Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1337-1350*. II Volume. Wien: ÖAW, 1995.
- Iōannēs Skylitzēs. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*. ed. Ioannes Thurn. Berlin: Apud Walter de Gruyter et Socios, 1973.
- Iōannēs Skylitzēs. *John Skylitzes: A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*. trans. John Wortley. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2010.
- Iōsēph Genesios. *Iosephi Genesii Regum libri quattuor*. ed. Anni Lesmüller-Werner-Ioannes Thurn. Berlin: Walter de Gruyter, 1978.
- İbn Bîbî. *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden*. çev. M. Nuri Gençosman. Ankara: Uzluk Basımevi, 1941.
- İbn Şeddâd. *Description de la Syrie du Nord: Traduction annotée de Al-A'Lāq al-ḥaṭıra fî dîkr umarā' al-šām wa l-ğazira*. trans. Anne-Marie Eddé-Terrasse. Damas : Institut Français de Damas, 1984.
- Jacobus de Voragine. *Legenda Aurea Vulgo Historia Lombardica Dicta: Ad Optimorum Librorum Fidem*. ed. Johann Georg Theodor Grässe. Leipzig: Librariae Arnoldianae, 1850.
- Jenkins, Richard. *Etnisiteyi Yeniden Düşünmek*. çev. Erdoğan Boz. Ankara: Koyusiyah Yayıncılık, 2022.

- Jerphanion, Guillaume de. *Carte du Bassin Moyen du Yéçhil Irmaç, Ffle II. Nksar, Ffle III. Zile, Ffle IV. Sivas. 1:200,000*. Paris: Henry Barrère, 1913. <https://digital.library.illinois.edu>
- Jerphanion, Guillaume de. "Une nouvelle methode en geographie historique? Dazmana-Dazimon?". *Orientalia Christiana Periodica* II (1936), 260-272.
- Kaçar, Turhan. "Konstantinopolis Kilisesi'nin Kuruluşu: Mitoloji ve Tarih". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 14 (2008), 117-140.
- Kaldellis, Anthony. *Romanland Ethnicity and Empire in Byzantium*. Cambridge, MA- London: Harvard University Press, 2019.
- Kaldellis, Anthony. *Bizans: Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*. çev. Deniz Türker. İstanbul: Karakarga Yayınları, 2020.
- Kazhdan, Alexander. "Eparchia". *The Oxford Dictionary of Byzantium*. ed. Alexander Kazhdan. I/704. New York-Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Kiepert, Richard. *Karte von Kleinasien, BIV.Jozgad. 1:400,000*. Berlin: D. Reimer (E. Vohsen), 1914. HYPERLINK "<https://www.loc.gov>" <https://www.loc.gov>
- Kōnstantinos Porphyrogennētos. *Constantinus Porphyrogenitus De Thematibus et De Administrando Imperio*. ed. Immanuel Bekker. III Volume. Bonn: Impensis Ed. Weberi, 1840.
- Kōnstantinos Porphyrogennētos. *Constantini Porphyrogeniti Tres Tractatus de Expeditionibus Militaribus Imperatoris*. ed. John F. Haldon. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990.
- Külekcı, Cahit. *Sosyo-Kültürel Açıdan Ermeniler ve Türkler; İstanbul Ermenileri*. İstanbul: Kayıhan, 2010.
- Labubna. *Lettre d'Abgar, Ou Histoire de la Conversion Des Édesséens*. trans. Ğevont Alişan. Venise: Imprimerie Mekhitariste de S. Lazare, 1868.
- Lipsius, Richard Adelbert. *Die Apokryphen, Apostelgeschichten und Apostellegenden: ein Beitrag zur Altchristlichen Literaturgeschichte*. 1 Volume. Braunschweig: C. A. Schwetschke und Sohn, 1883.
- Madteos Urhayetsi. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK, 1987.
- Malešević, Siniša. *Etnik Sosyoloji- The Sociology Of Ethnicity*. çev. Abdurrahim Güler vd. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019.
- Marco Polo. *IL Milione. Secondo IL Testo della "Crusca", Reintegrato con Gli Altri Codici Italiani*. ed. Dante Olivieri. Bari: Gius Laterza & Figli, 1912.
- Marco Polo. *The Travels of Marco Polo the Venetian*. ed. Ernest Rhys. London-New York: J.M. Dent & Sons, Ltd.- E.P. Dutton & Co., 1914.
- Matthew (Tokhat). *The Life and Times of S. Gregory the Illuminator, the Founder and Patron Saint of the Armenian Church*. trans. Solomon Caesar Malan. London- Oxford-Cambridge, MA: Rivingtons, 1868.
- Melikoff, Irene (ed.). *La Geste de Melik Dānişmend: étude Critique du Dānişmendnâme*. I Volume. Paris: Adrien Maisonneuve, 1960.
- Mikhaēl Attaleiatēs. *Michaelis Attaliothae Historia*. ed. Immanuel Bekker. Bonn: Impensis Ed. Weberi, 1853.
- Mikhaēl Attaleiatēs. *Mikhael Attaleiates Tarih*. çev. Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yayınları, 2008.

- Mikhaēl Attaleiatēs. *Michaelis Attaliatae Historia*. ed. Eudoxos Th. Tsolakis. Athens: Academia Atheniensis, 2011.
- Mikhaēl Glykas. *Michaelis Glycae Annales*. ed. Immanuel Bekker. Bonn: Impensis Ed. Weber, 1836.
- Mikhoʿēl Sūryoyo. *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*. trans. Jean Baptiste Chabot. III. Volume. Paris: Ernest Leroux, 1905.
- Mikhoʿēl Sūryoyo. *Suryani Patrik Mihail'in Vakainamesi (1042-1195)*. çev. Hrand D. Andreasyan. II. Cilt. İstanbul, 1944.
- Miklosich, Franz-Müller, Joseph (ed.). *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi-Sacra et Profana*. Vindobonae: Carolus Gerold, 1860.
- Mugrdechian, Barlow Der. "A Farewell to the Armenians of Eudokia/Tokat". *Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia*. ed. Richard Gable Hovannisian. 265-304. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2004.
- Natanyan, Boğos. *Sivas 1877*. ed. Arman Yarman. İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008.
- Nikēphoros Bryennios. *Nicephori Bryennii Commentarii*. ed. August Meineke. Bonn: Impensis Ed. Weberi, 1836.
- Nikēphoros Bryennios. *Nicéphore Bryennios Histoire*. trans. Paul Gautier. Bruxelles: Byzantion, 1975.
- Nikēphoros Bryennios. *Tarihin Özü*. çev. Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Tarihi yayınları, 2008.
- Nikētas Khōniatēs. *Nicetae Choniatae Historia*. ed. Immanuel Bekker. Bonn: Impensis Ed. Weberi, 1835.
- Nikētas Khōniatēs. *Nicetae Choniatae Historia*. ed. Jan Louis van Dieten. I Volume. . Berlin: Apud Walter de Gruyter et Socios, 1975.
- Nikētas Khōniatēs. *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206), İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*. çev. Işın Demirkent. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2013.
- Nikētas Khōniatēs. *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK, 2020.
- Nişanyan, Sevan. *Adını Unutan Ülke, Türkiye'de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü*. İstanbul: Everest Yayınları, 2010.
- Pamukciyan, Kevork. *İstanbul Yazıları / Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*. I Cilt. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.
- Paul Za'im (Aleppo). *The Travels of Macarius Patriarch of Antioch*. trans. F. C. Belfour. II. Cilt. London: The Oriental Translation Fund of Great-Britain And Ireland, 1836.
- Paul Za'im (Aleppo). *The Travels of Macarius 1652-1660*. ed. Laura Riding. New York: Arno Press, 1971.
- Peeters, Paul (ed.). *Bibliotheca Hagiographica Orientalis*. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1910.
- Phillips, George (ed.). *The Doctrine of Addai, the Apostle*. London: Trubner & Co of Ludgate Hill, 1876.
- Prokopios. *Prokopius, On Buildings*. trans. Henry Bronson Dewing. London-Cambridge, MA: Harvard University Press, 5th Edition, 1996.
- Raheb, Abdallah. *Conception of The Union In The Orthodox Patriarchate of Antioch (1622-1672)*. trans. Nicholas J. Samra. Beirut: The University of Kaslik, Doktora Tezi, 1981.

- Ramsay, William Mitchell. *The Historical Geography of Asia Minor*, Royal Geographical Society Supplementary Papers. IV Volume. London: John Murray, 1890.
- Schermann, Theodor (ed.). *Prophetarum Vitae Fabulosae Indices Apostolorum Discipulorumque Domini, Dorotheo, Epiphanio, Hippolyto Aliisque Vindicata*. Lipsiae: B. G. Teubneri, 1907.
- Seyfeli, Canan. *İstanbul Ermeni Patrikliği Kuruluşu ve İdari Yapısı*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2. Basım, 2005.
- Seyfeli, Canan. “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2011), 139-183.
- Seyfeli, Canan. *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.
- Seyfeli, Canan. *Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)*. Konya-İstanbul-Ankara: Çizgi Kitabevi, 2019.
- Simeon Lehatsi. *The Travel Accounts of Simeon of Poland*. trans. George A. Bournoutian. Costa Mesa CA: Mazda Publishers, 2007.
- Simon, Richard. *The Critical History of the Religions and Customs of the Eastern Nations*. London: Henry Faithhorne, 1685.
- Smith, Anthony David. *Ulusların Etnik Kökeni*. çev. Soner Bayramoğlu-Hülya Kendir. Ankara: Dost Kitabevi, 2002.
- Smith, Eli-Dwight, Harrison Gray Otis. *Missionary Researches in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*. London: G. Wightman, 1834.
- Societas Bollandistarum (ed.). *Bibliotheca Hagiographica Latina Antiquae Et Mediae Aetatis*. I-II Volumes. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1898–1901.
- Societas Bollandistarum (ed.). *Bibliotheca Hagiographica Latina Antiquae Et Mediae Aetatis. Supplementi Editio Altera Auctior*. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1911.
- Stephanos Byzantios. *Stephani Byzantii Ethnica III: K-O*. trans. Margarethe Billerbeck. III Volume. Berlin-Boston: de Gruyter, 2014.
- Strabon. *The Geography of Strabo*. trans. Horace Leonard Jones. V Volume. London-Cambridge, MA: William Heinemann Ltd.-Harvard University Press., 4th Edition, 1961.
- Strabon. *The Geography of Strabo*. trans. Horace Leonard Jones. VIII Volume. London-Cambridge, MA: William Heinemann Ltd.-Harvard University Press, 5th Edition, 1967.
- Synekhistai Theophanous. *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur*. ed. Michael Featherstone-Juan Signes-Codoñer. Boston-Berlin: Walter de Gruyter, 2015.
- Tavernier, Jean-Baptiste. *The Six Voyages of John Baptista Tavernier, Baron of Aubonne, Through Turkey, Into Persia and the East-Indies*. London: Printed by W. Godbid for R. Littlebury and M. Pitt, 1678 .
- Tavernier, Jean-Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*. çev. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Texier, Charles. *Asie Mineure: Description Géographique, Historique Et Archéologique des Provinces Et des Villes de la Chersonnèse d'Asie*. Paris: Firmin Didot, 1862.
- The Holy Bible, Conteyning the Old Testament and the New*. London: Robert Barker, 1611.
- Thierry, Michel. *Répertoire des Monastères Arméniens*. Turnhout: Brépols, 1993.

- Thierry, Michel. “Données Archéologiques sur les Principales Arméniennes de Cappadoce Orientale au XIe siècle”. *REArm* 26 (1996-1997), 119-172.
<http://doi.org/10.2143/REA.26.0.2003746>
- Todorov, Tzvetan. *The Conquest of America: The Question of the Other*. trans. Richard Howard. New York: Harper & Row, 1984.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih, Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996.
- Uçkun, Rabia. “Melik Danişmend Gazi'nin Tarihi ve Efsanevi Şahsiyeti Üzerine”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 2/2 (1998), 257-266.
- Weber, Max. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. trans. Ferdinand Kögler. Berkeley: University of California Press, 1978.
- Weber, Max. *Ekonomi ve Toplum*. çev. Latif Boyacı. 1 Cilt. İstanbul: Yarı Yayınları, 2012.
- Witteck, Paul. “Von der Byzantinischen zur Türkischen Toponymie”. *Byzantion* 10/1 (1935), 11-64.
- Witteck, Paul. “Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları”. çev. Mihin Eren. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1 (1970), 193-240.
- Yeates, Thomas. *Indian Church History: An Account Of The First Planting Of The Gospel In Syria, Mesopotamia And India With An Accurate Relations Of The First Christian Missions In China*. London: A. Maxwell, 1818.
- Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*. ed. Refet Yinanç. I Cilt. Ankara: TTK, 2013.
- Ալիշան, Ղևոնդ. “Խօսման կնէկեղցոյ յանապատս Հայոց”. *Բազմավեպ* 23/6 (1865), 181-187.
- Ալաօյաճեան, Արշակ. *Պատմութիւն Եւրոպիոյ Հայոց. Տեղագրական Պատմական Եւ Ազգագրական Տեղեկութիւններով*. Գահիրէ: Տպ. նոր Աստղ, 1952.
- Ակիւնյան, Ներսէս. *Հինգ պանդուխտ տաղասացներ. Ազգային մատենադարան ՂԸ*. Վիեննա: Մխիթարեան տպարան, 1921.
- Ակիւնեան, Ներսէս. “Եւրոպիայի եկեղեցոյ դուռը”. *Հանդէս ամսօրեայ* 75/11-12 (1961), 963-964.
- Աղանյանց, Գյուտ. *Դիւան Հայոց Պատմութեան*. Գիրք Ժ. Թիֆլիս: Ելէքտր. Տպ. Ն. Աղանեան, 1912.
- Արեւելք*. “Եւրոպիոյ Ա. Յովակիմ Աննայի վանքը” (18.9.1903- 1.10.1903), 5363.
- Բեհրիկյան, Խոսրով եպիսկոպոս. “Մեր վանքերը”. *Տաճար* 23 (4 սեպտեմբեր 1910), 555-570.
- Բիւզանդիոն*, “Եվրոպիոյ Հայ վանքերի Յովակիմ Աննայի վանք” (25.12.1900), 1286.
- Ինճիճյան, Ղուկաս. *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ*. հատոր 1. Ի Վենետիկ: Ի Վանս սրբն Ղազարու, 1806.
- Կաթողիկոս, Բարգէն Աթոռակից. *Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից*. Անթիլիաս: Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1957.
- Ոսկյան, Համազասպ. *Սեբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպէրիի եւ Տրապիզոնի նահանքներու վանքերը*. Վիեննա: Մխիթարեան տպարան, 1962.

- Պալեան, Տրդատ. *Հայ Վանորայք*. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչություն, 2008.
- Մրուանձտեանց, Գարեգին վարդապետ. *Թորոս Աղբար, Հայաստանի ճամբորդ*. Կ.Պոլիս: Տպագրութիւն Ե. Ս. Տնտեսեան, 1879.
- Տաշյան, Հակոբոս. *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց Մատենագիտական ցանկեր*. Վիեննա: Մխիթարեան տպարան, 1895.
- Օրմանեան, Մաղաքիա. *Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւն, ու ներկայ կացութիւնը*. Կոստանդնուպոլիս: Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1912.
- Օրմանեան, Մաղաքիա. *Ազգապատում: Հայ ուղղափառ Եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած*. հատոր 1. Կոստանդնուպոլիս: Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1912.
- Ֆէրուհիան, Բարունակ Պէյ. *Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն ընդ Հայաստան յամի տեառն 1847*. Արմաշ: ի վանս Չ. Ս. Աստուածաձնի, 1876.